

Technická univerzita v Liberci

FAKULTA PŘÍRODOVĚDNĚ-HUMANITNÍ A PEDAGOGICKÁ

Katedra: Filosofie

Studijní program: Specializace v pedagogice

Studijní obor: Humanitní studia-Německý jazyk

FENOMÉN SMRTI A JEHO PROMĚNY
V DĚJINÁCH KULTURY

**The Phenomenon of Death and its Changes in the
History of Culture**

Bakalářská práce: 12-FP-KFL- 137

Autor:

Barbora KŘIVÁNKOVÁ

Podpis:

.....

Adresa:

Mlýnská 270

47127, Stráž pod Ralskem

Vedoucí práce: PhDr. Luďka Hrabáková, Ph.D.

Konzultant:

Počet

stran	grafů	obrázků	tabulek	pramenů	příloh
58	0	0	0	19	7

V Liberci dne: 27. 4. 2012

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
FAKULTA PŘÍRODOVĚDNĚ-HUMANITNÍ A PEDAGOGICKÁ

Katedra filosofie

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(pro bakalářský studijní program)

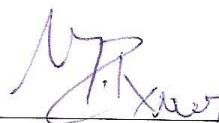
pro (kandidát): Křivánková Barbora
adresa: Mlýnská 270, 471 27 Stráž p. Ralskem
studijní obor (kombinace): Německý jazyk - Humanitní studia se zaměřením na vzdělávání
Název BP: **Fenomén smrti a jeho proměny v dějinách kultury**
Název BP v angličtině: **The Phenomenon of Death and his Changes in the History of Culture**
Vedoucí práce: PhDr. Lud'ka Hrabáková, Ph.D.
Konzultant:
Termín odevzdání: duben 2011

Poznámka: Podmínky pro zadání práce jsou k nahlédnutí na katedrách. Katedry rovněž formulují podrobnosti zadání. Zásady pro zpracování BP jsou k dispozici ve dvou verzích (stručné, resp. metodické pokyny) na katedrách a na Děkanátě Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické TU v Liberci.

V Liberci dne 15. března 2010

děkan

vedoucí katedry

Převzal (kandidát): Barbora Křivánková

Datum: 8.6. 2010

Podpis: Barbora Křivánková

Název BP: FENOMÉN SMRTI A JEHO PROMĚNY V DĚJINÁCH KULTURY

Vedoucí práce: PhDr. Lud'ka Hrabáková, Ph.D.

Cíl: Cílem práce je představit fenomén smrti a jeho odlišné vnímání v různých etapách vývoje kultury s důrazem na dějiny evropské, zejména české lidové kultury. Studentka popíše různé pohledy na smrt, popíše druhy rituálů spojených s úmrtím a jejich průběh, zaměří se též na místa uložení zemřelých.

Požadavky:

Metody: Shromažďování, analýza a srovnávání dat.

Literatura: ARIES, Philippe. Dějiny smrti. Vyd. 1. I., [Doba ležících]. Praha : Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0 .
DAVIES, Douglas James. Stručné dějiny smrti. Vyd. 1. Praha : Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4 .
DÜLMEN, Richard van. Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Náboženství, magie, osvícenství. Praha : Argo, 2006. ISBN 80-7203-813-3.
NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. Narození a smrt v české lidové kultuře. Vyd. 1. V Praze : Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.
OHLER, Norbert. Umírání a smrt ve středověku. Vyd. 1. Jinočany : H & H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2.

Čestné prohlášení

Název práce: Fenomén smrti a jeho proměny v dějinách kultury
Jméno a příjmení autora: Barbora Křivánková
Osobní číslo: P09000756

Byl/a jsem seznámen/a s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména § 60 – školní dílo.

Prohlašuji, že má bakalářská práce je ve smyslu autorského zákona výhradně mým autorským dílem.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Bakalářskou práci jsem vypracoval/a samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím bakalářské práce a konzultantem.

Prohlašuji, že jsem do informačního systému STAG vložil/a elektronickou verzi mé bakalářské práce, která je identická s tištěnou verzí předkládanou k obhajobě a uvedl/a jsem všechny systémem požadované informace pravdivě.

V Liberci dne: 27. 04. 2012

Vlastnoruční podpis

Poděkování

Můj velký dík patří paní doktorce Luďce Hrabákové za její cenné odborné rady a také za její trpělivý a laskavý přístup plný podpory, jenž mi dopomohl k úspěšnému dokončení bakalářské práce.

Anotace

Bakalářská práce zachycuje proměny fenoménu smrti v evropském západním kulturním okruhu od středověku po současnost. Zabývá se umíráním a péčí o umírající, dále pohřebními obřady a také místy posledního uložení zemřelých. Práce se snaží upozornit na skutečnost odosobněného umírání v nemocničních zařízeních a rovněž na často nedostatečné poslední rozloučení se zesnulými v současnosti. Dále také poukazuje na činnost hospiců, jejichž cílem je zajistit důstojné umírání. Práce se zmiňuje také o nových formách hřbitovů vznikajících v dnešní době, jimiž jsou virtuální hřbitovy.

Klíčová slova

Fenomén smrti, umírání, hospic, kremace, pohřební obřady, virtuální hřbitovy

Annotation

The bachelor thesis describes the changes of the phenomenon of the death in Western Europe culture environment from the middle ages to the present time. The main theme of the thesis is dying and the caring for dying persons, the funeral ceremonies and also the places where the people are buried. The thesis focuses on the fact of dehumanization of the dying in the hospice organizations and also it points on the loss of the meaning of the funerals nowadays. It shows the importance of the hospice organisations which are dedicated to maintain quality care for terminally ill persons. The work also describes the new phenomenon of the virtual cemeteries.

Key words

Phenomenon of the death, dying, hospice, cremation, funeral ceremonies, virtual cemeteries

Obsah

Úvod.....	9
1. Období před skonem jedince	10
1.1 Umírající v rodině	10
1.1.1 Závěť	12
1.1.2 Umírající ve světle lidových představ	13
1.2 Institucionalizovaná péče o umírající v minulosti	14
1.3 Institucionalizovaná péče o umírající dnes	15
1.3.1 Hospice	16
2. Období po smrti	19
2.1 Pohřeb ve středověku	19
2.1.1 Středověké pojetí posmrtného života.....	19
2.1.2 Bdění u mrtvého.....	22
2.1.3 Pohřební obřad	23
2.1.4 Pohřební hostina	25
2.1.5 Pohřeb za časů moru a válek.....	26
2.2 Pohřeb v dalších historických údobích	26
2.2.1 Kremace	27
2.3 Pohřeb v současnosti.....	28
3. Místa uložení zemřelých	31
3.1 Hřbitovy ve středověku.....	31
3.1.1 Místa pohřbívání	32
3.1.2 Vyloučení ze hřbitova.....	33
3.1.3 Funkce středověkých hřbitovů.....	34

3.2 Hřbitovy v osvícenství	35
3.2.1 Situace v českých zemích	36
3.2.2 Hřbitovy v české lidové kultuře	37
3.3 Hřbitovy v současnosti	40
3.3.1 Hřbitov jako park	40
3.3.2 Hřbitov v přírodě	42
3.3.3 Virtuální hřbitov	43
Závěr	46
Použitá literatura	49
Seznam příloh	51

Úvod

Cílem bakalářské práce je ukázat vývoj postoje středověkého, novověkého a současného člověka k fenoménu smrti. Tento vývoj bude dokumentován, jak na přístupu společnosti k umírajícím, tak na realizaci a průběhu pohřbu a na místech a způsobu uložení zemřelých.

Vycházím zde z předpokladu, že to, jak lidé v různých časových obdobích přistupují k umírajícím lidem, jak s nimi po smrti zacházejí, jaký jim vystrojují pohřeb a kam jejich mrtvá těla ukládají, může podat přesvědčivou výpověď o jejich celkovém vztahu ke smrti.

Procházel tento vztah ke konečnosti lidského života proměnami v průběhu dějin? Můžeme vysledovat rozdíl mezi středověkem, novověkem a současnou dobou? Na uvedené otázky bych chtěla v této práci zaměřit svoji pozornost a pokusit se alespoň v hrubých obrysech o nastínění odpovědí.

Samozřejmě vztah lidstva k umírání a ke smrti byl a je vždy nutně determinován nejrůznějšími proměnnými faktory. Významnou roli tak hrají klimatické, geografické a společenské podmínky, ekonomická vyspělost dané oblasti, společenské postavení konkrétních jedinců a podobně. I přes tyto mnohé odlišnosti se však domnívám, že postoj lidí k umírání a ke smrti je možné postihnout v základních rysech i bez ohledu k těmto specifikům.

Ve své práci se budu věnovat pouze evropskému západnímu kontextu a v některých částech práce se dotknu též prostředí české lidové kultury. Blíže se zaměřím na péči o umírající v rodině a na institucionalizovanou podobu této péče. Rovněž realizace pohřebního obřadu, smutečního průvodu a pohřební hostiny bude tvořit další osu tohoto textu, který zakončím představením míst a způsobů uložení zemřelých, tedy většinou hřbitovů

Po dohodě s vedoucí práce se zaměřím výlučně na období od středověku po současnost. Důvodem je nedostatek pramenů z doby, jež středověku předcházela.

1. Období před skolem jedince

Tato první část bude věnována závěru lidského života. Ukážeme si, jak se lidé v různých časových obdobích starali o umírající a to jak v domácím prostředí tak i prostřednictvím institucionalizované péče. Zmíníme se také o tom, jak samotné umírání probíhalo, a dále o lidových představách, které lidé s umíráním spojovali.

1.1 Umírající v rodině

Vztah k umírání a smrti byl ve středověké a raně novověké společnosti dosti odlišný od dnešního. Tato odlišnost se zakládala především ve faktu, že umírání a smrt byly pro většinu lidí středověku a novověku něčím, s čím byli velmi často konfrontováni ve svém každodenním životě. Téměř každý člověk byl totiž osobně přítomen umírání a smrti svých prarodičů, rodičů, sourozenců či sousedů.

Smrt byla chápána ve velmi úzkém vztahu k náboženství – věřilo se tedy ve spasení a ve věčný život, nebo ve věčné zatracení v pekle. Smrt představovala jakousi bránu do onoho světa a tím pádem neznamenal konec všeho a ani nevedla k definitivnímu odloučení mrtvého od pozůstalých.

Umírání a smrt představovaly veřejné společenské události, jejichž význam byl souměřitelný s narozením a svatbou. Umírající byl obklopen nejen užší rodinou, ale i dalšími lidmi z domu, širším příbuzenstvím a sousedy.¹

Nabízí se zde srovnání s dnešní dobou, kdy jedním z palčivých témat je důstojnost umírání, důstojnost chvil, které člověk tráví na smrtelném lůžku postižen zejména nevyléčitelnou chorobou. Mnozí tito smrtelně nemocní lidé končí zapomenuti v nemocničních odděleních pro dlouhodobě nemocné. Jen někteří mají možnost prožít své poslední chvíle v domácím prostředí obklopeni svými nejbližšími.

Až do počátku dvacátého století se tedy málokdy stávalo, že by člověk umíral osamocen. Stále byl považován za člena rodiny či určité skupiny lidí, ke které celý svůj život náležel. Proto se nejbližší rodinní příslušníci, ale i blízcí přátelé, známí, sousedé a kolegové scházeli u jeho postele k poslednímu rozloučení. Samotné umírání samozřejmě trvalo delší dobu a bylo mnohdy překvapující, když smrtelně nemocný přežíval navzdory všem očekáváním až do doby, kdy se mohl naposled vidět

¹ DÜLMEN, R. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18. století). Dům a jeho lidé*. 1.vyd. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-116-3. S. 224-235.

s milovaným člověkem, jenž se nemohl hned dostavit. Tuto situaci dokládají mnohé historické prameny.

Na druhou stranu vedl bohužel soucit s umírajícím a zdržování se ostatních v jeho blízkosti k dalšímu přenosu smrtelných chorob, a tím pádem k větší úmrtnosti. Tyto skutečnosti bořily sociální vazby, lidé si hleděli stále více sami sebe a ubývalo těch, kteří by umírajícím poskytli úlevu svojí přítomností.

Jak však probíhalo takové loučení se na prahu smrti? Umírající samozřejmě měli velkou potřebu sdělit ostatním své životní zkušenosti a rady do života. Přáli si naposledy obejmout a políbit své blízké a snažili se o urovnání sporů ve svém okolí. Každý si přál dostat od umírajícího požehnání, ale zároveň v něm přetrvával strach před jeho prokletím. Úctu k umírajícím dokazuje též skutečnost, že pokud se jednalo například o světské či církevní hodnostáře, kteří chtěli před svou smrtí stanovit svého nástupce a scházeli-li oprávněný dědic, byl zvolen nakonec obvykle člověk, na nějž umírající před svým skolem ukázal.²

Každopádně bylo umírání v mnoha případech záležitostí veřejnou a s ní souvisely zajisté nejrozumnější rituály. Zejména v české lidové kultuře mezi tyto rituály patřilo především smíření se s Bohem, rodinnými příslušníky apod. V křesťanství se rituály ukotvily v podobě pevného rámce, jenž se skládal z posledního pomazání, požehnání, loučení a posledního pořízení. Především jedna ze sedmi křesťanských svátostí - svátost posledního pomazání - hrála ve víře klíčovou roli, poněvadž panovala představa, že je nezbytná k nabytí Boží milosti a spasení duše. K jedné z nejdůležitějších povinností čekatele na smrt patřilo též veškeré majetkové a finanční vyrovnání vůči rodině a okolí. Není proto divu, že folklorní tradice hovoří o zemřelých, jež nemají po smrti klid právě z důvodu zatajení svého majetku před ostatními.

Než se dotyčný odebral na věčné časy, bylo rovněž zvykem, kromě předávání zkušeností a rad do života, aby požehnal budoucím pozůstalým, zejména pak dětem. Nedání požehnání bylo vnímáno jako veliká hanba.

Taktéž poslední slova a přání na smrtelné posteli měla nemalou důležitost. Oplývala jakousi morální a právní silou, upevňovala jednotu morálního, sociokulturního

² OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 64 – 66.

a právního řádu. Nesplnění těchto přání se považovalo za zvlášť opovrženíhodný čin chápaný jako velký hřích.

Samozřejmě i tenkrát nebylo neobvyklé si ještě před smrtí určit způsob pohřbení. Jelikož samotný pohřeb znamenal i nemalé finanční výdaje, mnozí lidé mysleli již dopředu na prostředky, kterými by svůj pohřeb zaplatili, aniž by zatížili rozpočet pozůstalých. I v dřívějších dobách se kupodivu lidé snažili, aby byl jejich pohřeb co nejjednodušší a peníze se využily jen na nejnezbytnější úkony.

1.1.1 Závět'

Jeden z posledních úkolů, který na umírajícího těsně před smrtí čekal, bylo tzv. poslední pořízení, u nás rovněž nazývané jako „kšaft“. Není řeč o ničem jiném, než o poslední vůli neboli závěti.

Samozřejmě záleželo na tom, o jak movitého člověka se jednalo a především na tom, jaké měl sociální postavení. Jinými právy proto disponovala vrchnost, tedy majitelé pozemků a statků, a jinak mohli dědit jejich poddaní, tedy ti, co na jejich pozemcích hospodařili. Nutno proto podotknout, že až do 18. století nemohli venkovští poddaní svobodně zacházet se svým majetkem, a tím pádem jim nenáleželo ani právo sepsat závět' a určit svého dědice, člověka, jenž by pokračoval v hospodaření. O tom, kdo a v jakém rozsahu může dědit, rozhodovala vrchnostenská kancelář. Nástupcem hospodáře, který právě zemřel, se mohl stát pouze ten, kdo od ní dostal povolení. Jednalo se o tzv. „odúmrtí či odúmrt' neboli odúmrtí právo.“

Poslední vůle hospodáře musela být v každém případě tedy vrchností potvrzena, jinak byla neplatná a celý majetek jí připadl. Většinou mohly dědit děti či sourozenci, ostatním příbuzným bylo toto právo zapovězeno. Pokud sedlák žádné takovéto dědice neměl, připadl majetek opět vrchnosti, od 17. století pak náležela jedna třetina vdově. Tato práva se však různě měnila v čase a místě dle jednotlivých panství. Na některých místech byli poddaní od úmrtního práva dokonce osvobozeni, což bylo ale podmíněno určitou finanční částkou či novou povinností roboty.

Ke změně těchto poměrů došlo až díky reformě Marie Terezie a Josefa II. koncem 18. století, kdy dochází ke značnému přiznání dědických práv, především díky vydání všeobecného řádu o dědické posloupnosti. Podle něj přecházel majetek sedláků bez

poslední vůle na jeho děti či vnuky, případně na rodiče a sourozence nebo další příbuzné až do šesté linie.³

Když se podíváme do současnosti, tak samozřejmě každý člověk, který dosáhne plnoletosti, a který je způsobilý k právním úkonům, může pořídit závěť. Ta musí být sepsána vlastnoručně, dále musí obsahovat den, měsíc a rok sepsání a na jejím konci opět vlastnoruční podpis pořizovatele závěti. Je samozřejmostí, že nesmí být roztržena, přeshkrtnuta a podobně znehodnocena. Běžnou praxí je, že se závěť nechává sepsat u notáře. Pakliže je tedy závěť se všemi formalitami pořízena, přání pořizovatele v ní obsažená, jsou právoplatná a mají přednost před tzv. děděním ze zákona – tedy dle příbuzenských vztahů. Dědění ze zákona se uplatní v tom případě, pokud závěť nebyla pořízena.⁴

1.1.2 Umírající ve světle lidových představ

Mezi prostými lidmi českého prostředí panoval poměrně velký počet představ, které se vázaly k umírání a k umírajícímu samotnému.

Přetrvávala například představa, že mrtví mohou zajistit kontakt s blízkými zemřelými. Proto se k umírajícím často přicházelo i s prosbou o vyřízení nejrůznějších vzkazů, proseb a přání na „druhé straně“. To vše bylo spojené s kropením umírajícího svěcenou vodou. Tato víra ve schopnost zemřelého bezprostředně po smrti navázat kontakt s nebožtíky a předat jim vzkaz na onen svět ujišťovala lidi ve vědomí, že smrt není zdaleka tak zlá a je jen jakýmsi přechodem a úlevou od tělesného trápení. Věřilo se, že dobrý a poctivý člověk nemá důvod se smrti bát, poněvadž je na ni připraven.

Naopak zdlouhavé čekání na smrt znamenalo důkaz určitého provinění, prokletí či čarování. Bylo proto nasnadě dopřát umírajícímu nějakou úlevu od bolestí. Používaly se nejrůznější bylinné lektvary, např. levandulové a běžné bylo i okuřování různými bylinami. K dalším zvykům patřily všelijaké zvláštní úkony jako třeba povolování všech uzlů, které odjakživa znázorňovaly spojení duše s životem a osudem. Zajímavým symbolem byl též černý šátek, který se pokládal umírajícímu na hlavu, aby ho smrt dostihla dříve a v klidu zemřel. Zakrytí hlavy černým šátkem mělo pomoci odvrátit se snáze od pozemského života.

³ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 184-194.

⁴ NOVÁK, B. Závěť. *Pieta*. 2009, roč. 1, č. 3, ISSN 1803-8379. S. 14-16.

Za zmínku stojí též pověra rozšířená nejen na našem území, ale i po celé Evropě. Věřilo se v negativní vliv kachního a hlavně slepičího peří v polštáři. Přinášelo nejen těžké umírání, ale i neštěstí do světa živých v podobě dlouhotrvajícího sucha. „V Mnichově Hradišti prý dlouho nepršelo, protože lidé dali mrtvému do hrobu pod hlavu peřinku s peřím. Zapršelo až tehdy, když mrtvolu vykopali a peřinu jí odebrali.“⁵ Tato víra má s největší pravděpodobností kořeny v představě lidské duše jako ptáka.

Věřilo se též, že umírající je před smrtí navštěvován zlými duchy, kteří čekají na jeho duši. Konkrétně víra křesťanská utvrzovala lidi v přesvědčení, že anděl a ďábel či anděl života a anděl smrti se zjevují umírajícímu a bojují spolu o jeho duši. V boji jim pomáhá Panna Maria. Aby se tedy zabránilo zatracení duše zlými démony, bylo potřeba způsobovat velký hluk a také zajistit hodně světla. Tyto dva obyčeje získaly v křesťanství později poněkud jiný význam, kdy světlo svící osvětlovalo umírajícímu cestu na onen svět a zvonění lákalo duši do nebe.⁶

1.2 Institucionalizovaná péče o umírající v minulosti

Ne každý měl ale štěstí, že mohl trávit své poslední chvíle v kruhu rodinném. To se týkalo především lidí velmi chudých, osamocených, obětí válek a různých epidemií. Co se pak přímo starých lidí týče, až do devatenáctého století prakticky neexistovalo zařízení, které by se specializovalo jen o péči o staré, nemocné občany. V raném středověku se můžeme setkat nejprve s klášterními nemocnicemi, nazývaných infirmária, kde se léčili výhradně obyvatelé kláštera. Později dochází ke vzniku hospiců a hospitálů, kde nacházejí útočiště nejen staří a umírající, ale i chudí, nemocní, sirotci, pocestní apod. Význam těchto institucí tkvěl zejména v poskytování střechy nad hlavou, skromné stravy a možnosti přespání.

Péči o smrtelně nemocné měly ve středověku na starosti nejrozličnější církevní řády, jež zakládaly špitály, jakési předchůdce dnešních nemocnic. K prvním takovýmto řádům patřily u nás např. řád Maltézských rytířů, řád sv. Lazara nebo řád Křižovníků s červenou hvězdou. Hospice a špitály však neměly, jak by se člověk mohl podle názvu domnívat, význam léčebný, ale spíše charitativní, jak již bylo zmíněno dříve. Nakonec i

⁵ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 189 – 190.

⁶ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 184 – 190.

kapacita jejich lůžek pro zhruba dvacet osob, by pro léčebné účely byla poněkud nedostačující.

Na našem území se úroveň léčebné péče začala zlepšovat počátkem sedmnáctého století příchodem řádu Milosrdných bratří, pečujících převážně o muže, výjimečně o ženy.

Počátkem osmnáctého století se pak objevuje řád sv. Alžběty, který poskytoval kvalitní ošetrovatelskou péči ženám a zakládá první nemocnici v Praze. Kvalita péče o staré lidi vyvrcholila vznikem nemocnic v době vlády Josefa II., který pokračoval v reformách péče o zdraví zavedených jeho matkou Marií Terezií. V té době se začaly zakládat specializované instituce ve velkých městech. Mezi ně patřily kromě tzv. chorobnic také porodnice, nalezince a ústavy choromyslných. A právě chorobnice znamenaly průlom v péči o umírající, staré a nevyléčitelné občany. Samozřejmě v porovnání s dnešní dobou nelze mluvit o nějaké vysoké lékařské kvalitě a charakter těchto ústavů byl i nadále hlavně sociální a azylový.⁷

1.3 Institucionalizovaná péče o umírající dnes

Dnešní institucionalizovaná péče o umírající je oproti minulosti využívána lidmi, kteří nejsou primárně chudí, ani nejsou postiženi válkou nebo epidemií. V minulosti nahrazovala institucionalizovaná péče rodinnou právě jen v uvedených případech, běžnou praxí bylo, že lidé umírali obklopeni svými blíznými.

Tento po mnoha staletí ustálený průběh umírání se začal radikálně měnit v devatenáctém a zejména v dvacátém století. Těsné soužití s umírajícím začalo být s postupujícím časem obtížnější, pozvolna začalo vadit obyvatelům domu, služebnictvu, ale i rodinným příslušníkům. Umírající doma představoval jakousi překážku pro stále se zvyšující nároky na pohodlí, požadavky na soukromí a snahu o důslednější osobní hygienu. Lidé již nechtěli být přítomni zápachu a podívané, které byly ještě počátkem 19. století společně s utrpením a nemocemi zcela obvyklé v každodenním životě. Umírání se proto pomalu začalo přesouvat do sterilního prostředí nemocnic a do dalších institucí.⁸

V dnešní době existuje několik způsobů péče o umírající. Samozřejmě od dob středověku se potřeby lidí nijak zvlášť nezměnily, alespoň co se týče rodinného života a

⁷ MLÝNKOVÁ, J. *Péče o staré občany*. 1.vyd. Praha: Grada, 2011. ISBN: 978-80-247-3872-7. S. 60 – 61.

⁸ ARIÉS, P. *Dějiny smrti II*. 1.vyd Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0. S. 329.

to především v tom smyslu, že téměř každý touží pobývat v okruhu svých nejbližších až do svého skonu. V mnoha rodinách to i tak funguje a děti se o své rodiče zajímají a starají i v okamžicích, kdy už sami rodiče žádnou pomocí při chodu domácnosti přispět nemohou.

Zajisté se tímto člověk dostává k poměrně ožehavému tématu. Ne vždy je péče o umírajícího snadná a samozřejmá. Bohužel není vždy rodina schopna zajistit potřebnou péči. První překážkou je samozřejmě mnohdy nevyhovující bydlení, kdy jednoduše chybí místo, kde by mohli otec, matka či oba s dětmi bydlet. Ve svém původním bytě, když se již nedokážou sami o sebe dostatečně postarat, rovněž zůstat nemohou a problém nastává ve chvíli, kdy děti kvůli příliš velké vzdálenosti nejsou schopny za nimi pravidelně docházet, aby jim pomohly. Další významnou překážkou je jistě pracovní vytíženost generace v produktivním věku a nutnost zajistit chod vlastní domácnosti, kdy se začnou nedostávat síly potřebné k zajištění důstojné existence nemocného rodiče.

Nezřídká proto nezbývá jiná možnost, než využít služeb nejrozličnějších institucí a zařízení, jež lidem přinejmenším v péči výrazně pomohou. Jaké tedy existují možnosti?

Budeme-li tedy mluvit o starých občanech, jež se nedokáží již více o sebe postarat, ať již z důvodu vysokého věku či těžké nemoci, je nutno opět zmínit alespoň v náznaku historický vývoj zdravotní péče. Počátkem dvacátého století vyrostly v Praze velké nemocnice – za zmínku stojí např. Fakultní nemocnice Královské Vinohrady či ve válečné době otevřená Fakultní nemocnice Motol. Též vznikaly, hlavně ve větších městech, tzv. chorobnice, ve kterých pobývali staří a nemocní vyžadující trvalé ošetření a léčení s výjimkou infekčních chorob. Po druhé světové válce pak vznikají první domovy důchodců, dnes domovy pro seniory.⁹

1.3.1 Hospice

Vedle nemocnic a léčeben pro dlouhodobě nemocné se významně na institucionalizované péči o umírající podílejí právě hospice. Pojmenování „hospic“ pochází již ze čtvrtého století, kdy označovalo místo pro odpočinek poutníků.¹⁰

⁹ MLÝNKOVÁ, J. *Péče o staré občany*. 1.vyd. Praha: Grada, 2011. ISBN: 978-80-247-3872-7. S. 62 – 63.

¹⁰ *Wikipedie, otevřená encyklopedie* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hospic>

Hospic v dnešní podobě má svoje kořeny ve Velké Británii. Zde roku 1967 založila Cecilly Saunders úplně první hospic. Myšlenka hospiců se rychle rozšířila i do ostatních států včetně České republiky a v současnosti existuje přes 2000 hospiců po celém světě. V příloze č. 1 nalezneme fotografii budovy prvního českého hospice, který byl založen v Červeném Kostelci.

Po krátkém exkurzu do historie hospiců se pojdme nyní blíže seznámit s posláním a úkolem hospiců. Hospic chce umírajícímu zaručit odstranění nesnesitelné bolesti, respektování jeho lidské důstojnosti a konečně mu garantuje, že v posledních chvílích svého života nezůstane sám.

Neméně důležitou službou poskytovanou umírajícím a těžce nemocným pacientům v hospicích je doprovázení a pomoc na cestě ke smíření se s vlastní konečností.¹¹

Pracovníci hospiců vedou umírající k tomu, aby si v době, kdy se připravují na smrt, promysleli a utřídili své myšlenky a názory. Doprovázejí je také na cestě k uspořádání nedořešených záležitostí a k urovnání případných sporů v mezilidských vztazích.

Díky hospicům se setkáváme s pozitivním přístupem k umírání a smrti, jenž chápe umírání a smrt jako přirozenou součást lidského údělu a jako završení a naplnění lidského života.¹²

Rozeznáváme tři formy hospicové péče. První z nich je hospicová péče uskutečňovaná v domácím prostředí nemocného. Tato možnost bývá pro většinu nemocných tou nejlepší variantou.

Ne vždy je však rodina schopna nést zvýšené nároky na běh domácnosti a tak je vhodnější přejít k druhé formě hospicové péče, kterou jsou denní pobyty v hospicovém stacionáři. Vedle zmíněných rodinných důvodů pro docházení pacienta do stacionáře je další častou příčinou aplikace léčby a kontrola bolesti. Snad jedinou nevýhodou této formy péče z praktického hlediska je nutnost, aby pacient bydlel v dostatečné blízkosti k dennímu stacionáři, která by mu umožňovala snadnou dopravu. Pacient v denním stacionáři pobývá velkou část dne, ale na odpoledne nebo večer se vrací domů.

¹¹ SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. 5.vyd. Praha: Ecce homo, 2003. ISBN 80-902049-4-5. S. 102 –111.

¹² DAVIES, J. *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4. S. 78.

Třetí formou je lůžková hospicová péče. Je primárně určena pro smrtelně nemocné pacienty, dále pak pro ty, kteří z různých důvodů nemohou využívat stacionární péči – tedy nejčastěji pro ty, kteří nemohou pro velkou vzdálenost dojíždět anebo pro ty, jimž to zdravotní stav neumožňuje.

Hospic se snaží být nosným doplněním nemocniční péče o těžce nemocné. Dokáže se postarat o ty nemocné, u nichž je nutné aplikovat doporučenou léčbu za účelem tišení bolesti, ale jinak není třeba, aby byli hospitalizováni v nemocnici.¹³

Pro ty, kteří vnímají roli lékaře řídícího hospitalizaci vážně nemocných a umírajících jako nástroj odosobnění a upozadění rodinných příslušníků, jsou hospice nezastupitelnou, stále se rozšiřující alternativou péče o nevyléčitelně nemocné.

Hospice přenesly hlavní zájem z péče o tělesnou stránku pacientova onemocnění na vztah k pacientovi a jeho blízkým. Jednají s umírajícím v souladu s holistickým principem. To znamená, že se nesoustřeďují pouze na pacientovo onemocnění, ale spatřují v pacientovi celistvou osobnost, která náleží do sítě širších vztahů.¹⁴

Pacient na lůžku v hospici oproti hospitalizovanému pacientovi v nemocnici získává výhodu neomezených návštěv svých blízkých, do jisté míry možnost strukturovat si průběh dne dle svého přání a navíc i vybavení hospice připomínající domácí prostředí. V neposlední řadě je mu v případě potřeby vždy k dispozici naslouchající bytost, která pomůže, poradí, vyslechne.

Hospic poskytuje své služby nejen samotnému těžce nemocnému či umírajícímu pacientovi, nýbrž také jeho rodině. Po smrti blízkého tak mohou pozůstalí dle svých potřeb využívat materiální, psychickou a duchovní pomoc, kterou jim hospic nabízí.¹⁵

¹³ SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. 5.vyd. Praha: Ecce homo, 2003. ISBN 80-902049-4-5. S. 102 –111.

¹⁴ DAVIES, J. *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4. S. 77.

¹⁵ SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. 5.vyd. Praha: Ecce homo, 2003. ISBN 80-902049-4-5. S. 102 –111.

2. Období po smrti

Nyní zaměříme pozornost na všechno, co se dělo po smrti jedince. Do popředí se tak samozřejmě dostanou pohřební obřady. Popíšeme si jejich typy, průběh i význam, který se během času proměňoval.

2.1 Pohřeb ve středověku

Samozřejmě různé kraje, odlišná vyznání či rozdílný společenský stav vždy znamenal určité odchylky v průběhu pohřebního obřadu. Přesto však vždy představoval v základních rysech model křesťanského umírání a patřičného pohřbu.

Jak jsme již naznačili, byly umírání a smrt běžnou zkušeností středověkých lidí. Na druhou stranu však znamenaly smrt a pohřeb vždy něco zvláštního, co se dotklo celého společenství. Existoval však pevně daný rituál pohřbu, který pomáhal pozůstalým vyrovnat se se ztrátou blízkého člověka nejspíše právě tím, že probíhal dle tradic a ustálených zvyklostí bez velkého zřetelu k osobnímu smutku.¹⁶

2.1.1 Středověké pojetí posmrtného života

Představa posmrtného života měla určující vliv na přístup lidí ke smrti a zemřelým, proto se nyní podíváme na pojetí onoho světa, který byl blízký lidem středověku.

Jednu z podstatných úloh pro formování představy o onom světě jistě sehrávala křesťanská víra s jejími evangelií a dalšími novozákonními texty. Vedle ní se v „onom světě“ odrážely formující prvky řecko-římského pohanství, náboženství východních národů, Starého zákona a judaismu.

V křesťanství můžeme nalézt zájem o osud lidí po smrti, tedy o to, co se vlastně po smrti s člověkem stane a na jakém místě se ocitne. Křesťanství jakožto náboženství spásy je zárukou pro vzkříšení těla podle vzoru zmrtvýchvstání Krista. Kvalita života vzkříšených na onom světě je však podmíněna jejich chováním během pozemského bytí. Ti, kteří vedli dobrý a mravný život, budou po vzkříšení, k němuž dojde při Posledním soudu, žít věčně v blaženém ráji, jehož protipólem je peklo, v němž budou navěky trpět lidé, kteří žili špatným životem.

¹⁶ DÜLMEN, R. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Dům a jeho lidé*. 1.vyd. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-116-3. S 235.

Jaká byla tedy představa života v ráji, která vznikala na základě informací z evangelií a z vyprávění o cestách na onen svět? Ráj představoval v první řadě mír a radost, které jsou vyvoleným dostupné všemi jejich smysly. Potěšení očím dávají květy a světlo, zpěv okouzluje uši, atraktivní vůně lahodí čichu, ústům jsou dopřány sladké plody a hmat také nepřijde zkrátka – může se těšit z hebké látky oblečení.

Představa ráje je někdy spojena s vysokými zdmi z drahých kamenů, který ráj obestupují. K tomu má být ještě ráj složen ze soustředných kruhů různé kvality. Čím více se blížíme středu, tím více je okruh prosycen větší září, vůní a harmonií. Zcela uprostřed nalezneme samotného Boha.¹⁷

Představa ráje v českém lidovém prostředí se navíc pojí s myšlenkou prostoru, kde se mají všichni lidé rádi a kde nejsou sužováni pozemskými strastmi. V ráji je čeká také setkání s příbuznými a známými.¹⁸

Pro opačný pól světa zemřelých, peklo, je typická představa neuhasínajícího ohně, který neustále spaluje provinilé. Peklo má být dále plné výkřiků, krajně nepříjemného hluku a zápachu. Dáblové zde neustále trýzní zatracené, kteří takto trpí v nesmírných mukách.

Prostředí pekla má být vskutku hrůzné, sestává se ze strmých hor, hlubokých údolí, páchnoucích řek a jezer naplněných vroucím roztaveným kovem, kde plavou hadi a příšery. Hříšníci se do tohoto pekla dostávají pádem do jámy, nebo po předem marném snažení přejít kluzký a stále se zužující most.

Někdy se také můžeme setkat s představou pekla, které je rozděleno na části. Každá část je pak vyhrazena živoření určité skupině hříšníků. V jiných představách o uspořádání pekla může být peklo složené ze stále temnějších a žhavějších úseků klesajících až k nejspodnější hlubině, kde na hříšníky čeká samotný Satan.¹⁹

Zcela konkrétní podobu mělo peklo v představách české lidové kultury. Ve shodě s křesťanskou naukou bylo peklo též umístěno pod zemí, dále také do jeskyň, hlubokého úvozu, či například do lesa. Lidová představivost při pojetí pekla a posmrtných trestů pracovala daleko názorněji a barvitěji, než tomu bylo v představách o

¹⁷ LE GOFF, J., SCHMITT, J. *Encyklopedie středověku*. 1.vyd. Praha: Vyšehrad, 2002. ISBN 80-7021-545-3. S. 454-459.

¹⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004, ISBN 80-7021-397-3. S. 155.

¹⁹ LE GOFF, J., SCHMITT, J. *Encyklopedie středověku*. 1.vyd. Praha: Vyšehrad, 2002. ISBN 80-7021-545-3. S. 459-460.

prostoru nebeském. V pekle tak měla hořet smůla a síra, měli zde sídlit zlí duchové a ani z „lidového“ pekla se nebylo možno povětšinou osvobodit a vrátit.

Peklu byli dáni napospas ti nejhorší hříšníci – zloději, opilci, podvodníci a surovci, kteří tu prý trpěli nevyslovitelnou trýzní. Citujme představu pekla z Valašska: „Peklo se tradovalo jako velmi ošklivé místo, plné pcháčí a všeho ostrého a pichlavého. Slunce tam nesvítí, je tam horko i zima a neustále fičí vítr. Nešťastné duše tam ustavičně pálí zvláštní oheň, který není vidět, ale nikdo mu neuteče. Lidé tam mají velké trápení, zlí, nečistí ďáblové je drásají a olizují jazykem, nadávají jim a vyčítají jejich hříchy. A furt jich slyšíte a nepomože zacpat uši. Slyšíte to nohů, ruků, celým tělem ty hrozné řeči prolízají. Vedle duševních muk trpí hříšníci i tělesnými tresty, které ďáblové rafinovaně vymýšlejí pro každého zvlášť, např. opilcům lijí do krku výkaly.“²⁰

Z citace je zřejmé, že představa pekla se v lidové tradici o mnoho nerozcházela s představou křesťanské církve. Přesto nacházíme jistou odlišnost mezi křesťanským peklem a mezi zlidovělým peklem. Druhé jmenované představuje místo sblížení obou světů – jak pozemského, tak i záhrobního – a zároveň zde dochází k polidšťování a dokonce i grotesknímu zesměšnění pekelných bytostí. Uvedme alespoň jeden příklad lidové slovesnosti, který tuto představu lidového pekla ilustruje: „Dyž sem šel do nebe, stavíl sem se v pekle, tam staré Luciper si pekl herteple. Já sem mu povidal aby mně taky dal, a on mně povidal, abech se nakopal. Já sem mu povidal, že nemám motyku a on mně povidal: E kuš, te pytlíku.“²¹

V polovině dvanáctého století se k ráji a peklu přidruží navíc očištec. Ten je zvláštním místem pro ty, kteří sice byli vyvoleni, avšak s určitými výhradami. Z očištee vede další cesta pouze do ráje a nikoli již do pekla. Je určen pro ty, kteří nežili zcela mravně, přesto se ale nedopustili závažných hříchů. Při Posledním soudu má očištec zaniknout, poněvadž ztratí své obyvatele, kteří budou nyní smět přejít na nebesa.

Doba pobytu v očištcu se odvíjela od třech proměnných. Předně záleželo na množství a povaze hříchů, které měl zemřelý v okamžiku svého skonu „na svědomí“. Dále pak na modlitbách, almužnách a mších, které pozůstalí zaplatili, aby zkrátili pobyt duší svých blízkých v očištcu. A v neposlední řadě slibovala církev za určitý poplatek

²⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 163.

²¹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 163-165.

částečné či dokonce úplné odpuštění trestu v očistci V tomto posledním případě se jednalo o známé obchodování církve s odpustky.

Jak ale tyto dva a později tři prostory onoho světa ovlivňovaly postoj středověkého člověka ke smrti? Katolická církev měla tendenci spíše podněcovat strach z pekla a tím nabádat člověka k péči o vlastní spásu. Ráj nedosahoval zdaleka takové pozornosti, jaké se dostávalo líčení hrůz v pekle. Možná tedy i z tohoto důvodu se lidé tváří v tvář smrti nestrachovali tolik samotné smrti jako právě hrozby pekla. Církev tak budila v lidech pocity strachu z posmrtného trestu za hříchy, čímž upevňovala svou moc nad křesťany.²²

2.1.2 Bdění u mrtvého

Když zemřel středověký člověk, bylo s jeho mrtvým tělem ve většině případů nakládáno s úctou a respektem. Zatlačení očí a zavření úst se považovalo za pietní povinnost, kterou vykonávali především příbuzní zesnulého. O následné omývání mrtvého těla za účelem kultovní čistoty se staraly povětšinou ženy.

Poté, co byl mrtvý oblečen a položen v domě, v němž zemřel, na máry obličejem směřujícím k nebi, vznikl prostor pro rozloučení přítomných s mrtvým. Večer se nesl ve znamení bdění příbuzných a sousedů u mrtvého.²³ Toto bdění, které však církev neuznávala, má své kořeny v pohanských obyčejích. V českém lidovém prostředí probíhalo například tak, že přátelé a sousedé zesnulého se přicházeli modlit a zpívat žalmy a to buď z vlastní iniciativy, vycházející z dobrého sousedského vztahu, anebo na pozvání příbuzných zesnulého. S sebou přinášeli různé modlitební knížky, zpěvníky, kancionály, nebo se všeho ujal pohřební zpěvák, kterého zaplatila rodina zesnulého.

Všichni přítomní tedy seděli kolem rakve s nebožtíkem a modlitby se zpěvy střídali dlouho do noci či dokonce až do rána. Obsahem pohřebních písní se smutečními a rozjímavými tématy o smrti bylo loučení, posmrtný život, pomíjivost všeho pozemského a podobné motivy. Co se týká pohoštění, které bylo rodinou pozůstalého podáváno, tak to bývalo většinou skromné a dlouho neměnné.²⁴

²² LE GOFF, J., SCHMITT, J. *Encyklopedie středověku*. 1.vyd. Praha: Vyšehrad, 2002. ISBN 80-7021-545-3. S. 459-462.

²³ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 95-97.

²⁴ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 218-221.

2.1.3 Pohřební obřad

Ráno modlení nad mrtvým pokračovalo. Následovalo pokropení mrtvého svččenou vodou a jeho odnesení na ramenou do kostela, poněvadž náležel k těm, kdo byli předurčení ke spáse. Máry s nebožtíkem byly umístěny doprostřed kostela či na kůr, přičemž kolem már bylo rozmístěno několik svící. Světlo zde symbolizovalo naději v posmrtný život. Poté nastal čas pro vykonání zádušní mše, při které si obec významným způsobem uvědomovala své pouto se zesnulým. Texty kladou důraz na pokračování života i po smrti, přičemž v raném středověku se oslavovalo posmrtné spojení duše s Kristem, ve vrcholném středověku se liturgie věnovaly poslednímu soudu. V kostele na márách zůstával mrtvý ležet ve výjimečných případech tři dny. Delší doba byla možná jen za předpokladu, když byli na pohřbu očekáváni významní hosté z větší dálky.

Po zádušní mši byl mrtvý přenesen na hřbitov a to stejnými lidmi, kteří nebožtíka doprovázeli z domu, kde zemřel, do kostela. Nosiči byli z řad cechu nebo stavu, ke kterému mrtvý patřil. Duchovní a ministranti, kteří nesli kříž, nádobu se svččenou vodou, dále také kadidelnici a světla, tvořili čelo smutečního průvodu.²⁵ První předmět z jmenovaných – kříž – poukazoval samozřejmě v křesťanském pojetí na poslání člověka, byl symbolem lásky, obětování, vzkříšení a vykoupení. Další místa ve smutečním průvodu, obzvláště v prostředí české lidové kultury, byla obsazena dětmi, poté muži a hudbou. Následoval kněz se zpěvačkami či zpěváky, dále také nosiči rakve a samozřejmě rodina a příbuzní, ženy a nakonec i všichni ostatní.²⁶ Smuteční průvod probíhal za doprovodu tlumeného vyzvánění zvonů.²⁷

Právě popsané poslední doprovázení zesnulého, představovalo nejen vyjádření úcty k zemřelému a prokázání účasti s jeho údělem, nýbrž i projev podpory pozůstalých. Zvláště v českém lidovém prostředí je však neméně důležitý faktor magicko-náboženské povahy, v němž můžeme nalézt obavu z ohrožení živých mrtvými, kteří jakoby zároveň jsou i nejsou přítomni v čase živých. Dle lidového myšlení totiž

²⁵ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 99-105.

²⁶ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 229-230.

²⁷ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 101.

zůstávají v tomto mezidobí ještě z části spojeni s živými až do svého pohřbení a mají schopnost zasahovat do života živých, vidět a hodnotit činy, jež s nimi souvisejí. Je proto třeba vykonat všechny úkony spojené se zemřelým dle tradičního pořádku. Tento magicko-náboženský pravzor chování je doplněn o křesťanské hledisko, podle kterého přítomnost pozůstalých na pohřbu napomáhá ke spáse zemřelého. Oba tyto pohledy existují současně a prolínají se.

Na hřbitově obestoupilo procesí truchlících vykopanou hrobovou jámu, která byla knězem vykropena svčcenou vodou, a do níž byla uložena rakev. Tyto úkony představovaly skutečně poslední rozloučení se s nebožtíkem, proto nebylo ojedinělé projevování žalu pláčem. Tento mohl být dvojího druhu. Buďto jím pozůstalí dávali najevo svůj soukromý smutek, nebo se jednalo o rituální naříkání, jehož původním cílem bylo zapuzení zlých démonů, vyhnání duše zemřelého a zabránění jeho opětovného příchodu mezi živé a možné odplaty. V tomto druhém případě se tedy jednalo o veřejné hlasité a afektované naříkání, doplňované chvalořečmi a kvílením, které dokonce někdy přerostlo až k drásání lící, k trhání si vlasů a podobným činům.

S pohřebním pláčem se můžeme setkat nejen při spuštění rakve do země, ale i v ostatních částech pohřebního obřadu. Pohřební pláč se objevuje často již hned po smrti, při tradičních návštěvách příbuzných a známých, rovněž před zatlučením rakve i při jejím odnášením z domu či při odchodu na hřbitov. Tímto však rituální naříkání zdaleka nekončilo. Pokračovalo se s ním rovněž ještě dlouhý čas po pohřbu i při vzpomínkových obřadech za mrtvé, konané na podzim.

Ale co tedy přesně vyjadřovaly veškeré tyto rituální pláče? V první řadě jistě pomáhaly dát průchod žalu a bolesti nad utrpěnou ztrátou, pak ale také vyjadřovaly osamocenost pozůstalých. Prostřednictvím pláče se připomínaly poslední okamžiky života nebožtíka a zmiňovaly jeho vlastnosti. Většinou byly vyzdvihovány vlastnosti dobré, ale někdy i s poukazem na chyby zemřelého, které však byly hodny odpuštění. Naříkání a pláče prováděli buď příbuzní, nebo cizí najatí lidé – většinou ženy – tzv. plačky. Jednalo se většinou o žebračky, které za svůj nárek byly odměňovány naturáliemi. Čím více toho dostaly, tím intenzivnější pak bylo jejich oplakávání, někdy spojené i s hlazením a objímáním rakve nebo s vrháním se na zem. Tyto lidové výjevy provázející pohřební akt však tvrdě odsuzovala církev a namísto nich se snažila prosadit zpívání náboženských písní.

Další zvyklostí bylo, že se do hrobu házela jedna či tři hrsti hlíny. K tomuto zvyku můžeme dodat domněnku, že hlína házená nejlepšími přáteli nebude mrtvého tížit tolik jako hlína, kterou by házel hrobník. Počínaje knězem tedy takto učinili i zbývající účastníci pohřbu. Vhozením hlíny obřad na hřbitově dospívá do svého konce.²⁸

Hřbitov byl také místem, kde se veřejně četla závěť, samozřejmě za předpokladu, že vůbec byla sepsána. Ten, kdo byl v závěti jmenován, nyní již věděl, kdo je vykonavatel závěti a mohl se na něj obrátit.²⁹

2.1.4 Pohřební hostina

Pohřební rituál pak zcela zakončovala pohřební hostina. Hosté na ní byli zváni najatou osobou či rodinnými příslušníky v předvečer pohřbu, na některých místech dokonce až před opuštěním hřbitova. Pohoštění účastníků pohřbu mělo opět svůj specifický význam, jenž spočíval v uctění památky zemřelého. Rovněž mělo zabránit případnému návratu mezi živé.³⁰

Důvodem pohřební hostiny byla rovněž i potřeba stvrzení nového společenství, potvrzení sounáležitosti pozůstalých i jakési nové rozvržení úloh jednotlivých členů.³¹ Pohřební hostina byla určena pro nejbližší příbuzné, popřípadě sousedy a známé. Jako čestný host byl pozván kněz. Ti, kteří se nějakým způsobem podíleli na průběhu pohřbu – například nosiči rakve, zpěváci či hrobník – byli za své poskytnuté služby pozváni k samostatné hostině v hospodě.

Nedílnou součástí větších hostin bývala muzika, a co se pokrmů týká, nemohl především chybět chléb. Samozřejmě vše záviselo na společenském postavení zesnulého a v měšťanských a zámožnějších rodinách se tedy podávaly i pokrmy z masa. Obzvláště nákladné a slavnostní hostiny se konaly, když zemřel někdo mladý a svobodný.³²

²⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 234-249.

²⁹ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1. vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 105.

³⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 240.

³¹ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1. vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 107-108.

³² NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 239-241.

2.1.5 Pohřeb za časů moru a válek

Z uvedeného popisu zvyklostí a obyčejů, které bezprostředně následovaly po úmrtí člověka ve středověku, může vypadat, že středověk byl ideální dobou starostí o zesnulé, se kterými se nakládalo s láskou a péčí. To by byl však pohled velmi zkreslený a nezahrnoval by např. zacházení s mrtvými v čase válek anebo v období moru, kdy se hroutily společenské vazby, což se samozřejmě negativně odráželo i ve vztahu živých k mrtvým.

V čase morových epidemií často člověk umřel doma a sousedé se o jeho smrti dozvěděli, až když ucítili jeho tlející tělo. Sousedé vynášeli mrtvé z jejich domovů před vrata, což nebylo výrazem soucitu se zemřelým, nýbrž obav z nakažení.

Lidé již nechtěli nést mrtvé tělo do kostela, proto se této činnosti ujímali takzvaní moroví pacholci z prostého lidu, kterým se vešlo mnohdy na obyčejné prkno několik mrtvých a kteří se dokonce poté připojili k cizímu smutečnímu průvodu.

Mrtvý byl umístěn do právě vykopaného hrobu a o prokázání úcty se již nikdo nepostaral. Vzhledem k velkému počtu mrtvých bylo nemožné, aby měl každý zesnulý svůj hrob. Vznikaly tudíž hluboké jámy a do nich byli ukládáni zemřelí ve velkém počtu. Mrtvá těla byla do jam rovnána v několika vrstvách a poté zahrnuta hlínou až do té doby, kdy se tento hromadný hrob zcela zaplnil.³³

2.2 Pohřeb v dalších historických údobích

Vraťme se opět k obvyklé praxi pohřebního obřadu v čase bezválečném a současně do doby nesužované morem. Již ve středověku panoval rozdíl v průběhu pohřbu dle sociálního postavení zemřelého, který se manifestoval rozdílným materiálem rakve, jejího zdobením, počtem smutečních hostů, kněží v průvodu či způsobem zvonění, dále hudebním a zpěvním doprovodem, úrovní kázání či honosností pohřební hostiny.

Doba pozdně renesanční a barokní byla typická velkolepým průběhem pohřebního obřadu. Až dosud běžně používané artefakty jednoduchého rázu byly nahrazeny honosnými a nákladnými a pohřeb se tak stal rodinnou a společenskou prestižní událostí. Církev k tomuto vývoji nemálo přispívala zejména tím, že počet jejích

³³ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 307-308.

příslušníků ve smutečním průvodu poukazoval na zbožnost příslušné rodiny. Slavnostnost a významnost pohřbu byla dále umocněna hudebním a zpěvním doprovodem, který ve městech organizovali učitelé spolu se secvičenými sbory žáků.

Honosný pohřeb se konal taktéž v prostředí řemeslnických cechů. Jejich členové již ve středověku zakládali specifická pohřební bratrstva, která obstarávala pohřeb a zádušní mši. Bratrstva disponovala vlastními předměty jako například rouchy, svíce, praporce a štíty, zavěšovanými na rakev. Členové bratrstev byli vázáni slibem, že se budou účastnit pohřbů všech příslušníků cechu. Tato povinnost platila až do konce 18. století.

Od konce 18. století, kdy dochází ke vzniku nových měšťanských vrstev, se vypravování pohřbů ujímají spolky a korporace. Pohřeb se tak opět stává vyjádřením společenského statusu a příslušnosti k určitému spolku. Ta se demonstrovala oblékáním uniforem či krojů účastníků pohřbu. I zde byla účast každého člena spolku povinností.

Reprezentativní a prestižní prvky v pohřebním obřadu se nepřestávají objevovat i v následujících letech. Počátkem 20. století se přidružují tištěná smuteční oznámení, která postupně vytěsňují osobní pozvání na pohřby. Velký zlom v pohřebním obřadu představuje vznik pohřebních ústavů, které se zhostí organizace pohřebních ceremoniálů.

Další změny na sebe nenechávají dlouho čekat. Pohřební praxe se zásadně mění díky návratu myšlenky spalování těl zemřelých, která se sice objevuje již v 18. a 19. století, ale právoplatnou alternativou pohřbu do země se stává až mnohem později.³⁴

2.2.1 Kremace

Znovuoživení myšlenky kremace přináší poměrně důležitou změnu v pohřebním aktu, pojďme se na ní tedy podívat zevrubněji.

Mrtvá těla byla po celý středověk pohřbívána do země bez kremace. Díky křesťanské víře a s ní spojenému přesvědčení o zmrtvýchvstání tomu ani nemohlo být jinak. Počátkem 18. století, a zejména v době Velké francouzské revoluce se však začaly objevovat nové návrhy zákona o pohřbívání a s nimi spojený projekt

³⁴ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 257-263.

krematoria.³⁵ S příchodem století devatenáctého a s rostoucím počtem velkoměst také začalo ubývat místa pro hřbitovy a tak se ke slovu opět dostalo spalování mrtvých těl.³⁶

Kremace s sebou přinášela lepší hygienu, úspory v ekonomickém sektoru a pro někoho možná i větší estetičnost.³⁷ Přesto bylo zpočátku velmi obtížné kremaci prosadit. Vždyť spalování bylo během staletí určeno kacířům, čarodějnicím a dalším provinilcům, kteří dle tehdejšího smýšlení nebyli hodni řádného pohřbení mrtvého těla v zemi.³⁸

Významným odpůrcem kremace byla také církev, která v kremaci spatřovala projev sekularismu a protikřesťanského smýšlení. A tak vznikl ostrý spor mezi církví a nově vznikajícími kremačními spolky, které sídlily především ve Velké Británii a Nizozemí, později také v Německu.³⁹

Kromě zmíněných náboženských důvodů byla zastáncům kremace vytýkána nemožnost provedení exhumace při případné potřebě kriminalistů, nejvíce však vadila neetičnost a necitovost při spálení mrtvého těla a okrajově také strach, že bude spálen někdo jen zdánlivě mrtvý.⁴⁰

Na počátku 20. století bylo zpopelnění poměrně obvyklé, i když se stále ještě častěji ukládalo mrtvé tělo přímo do hrobu. Zásadní příklon ke kremaci nepřímo způsobily obě světové války, které značně narušily představu, podle níž má každý farník spočinout na místním hřbitově. A tak na příkladu Velké Británie 60. let vidíme, že kremace převládá nad ukládáním těl do země, přičemž v současnosti se ve Velké Británii 70% pohřbů koná prostřednictvím žehu. Co se týká stanoviska církve, tak ta přijímá žeh jako právoplatný způsob pohřbu přibližně od 60. let 20. století.⁴¹

2.3 Pohřeb v současnosti

V dnešní době se můžeme setkat se třemi formami pohřbu. První je pohřeb bez obřadu. Zemřelý je tedy zpopelněn, aniž by se konal smuteční akt v obřadní síni.

³⁵ REDAKCE. Společnosti přátel žehu bylo 100 let. *Funeral Quartal*. 2010, roč. 1, č. 2, S. 48.

³⁶ *Wikipedie otevřená encyklopedie* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Kremace>

³⁷ REDAKCE. Společnosti přátel žehu bylo 100 let. *Funeral Quartal*. 2010, roč. 1, č. 2, S. 48.

³⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 263.

³⁹ REDAKCE. Společnosti přátel žehu bylo 100 let. *Funeral Quartal*. 2010, roč. 1, č. 2, S. 48.

⁴⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 263.

⁴¹ DAVIES, J. *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4. S. 68.

Pozůstalý může být na vlastní žádost přítomen kremaci či si určit zahájení kremace na určitou hodinu. Rozloučení se zesnulým se pak koná v úzkém kruhu rodinném a to během uložení urny doma nebo na hřbitově.

Druhá forma pohřbu se skládá ze smutečního obřadu buď v kostele či v obřadní síni a z následného zpopelnění mrtvého těla, přičemž zbylý popel se poté předává pozůstalým ve speciální schránce, urně. Slavnostní rozloučení nad rakví v obřadní síni či v kostele je zpravidla doprovázeno dvěma až třemi hudebními skladbami ať v podobě živé či reprodukované hudby, případně proslovy profesionálního řečníka krematoria, kněze nebo příbuzných. Obřad ve smuteční síni je zakončen pádem opony. Bývá zvykem, že po obřadu následuje pohřební hostina, nebo alespoň malé pohoštění účastníků pohřbu. Tato forma pohřbu v současné společnosti převládá.

Třetí možností je klasický církevní pohřeb s následným uložením do země. Setkáváme se zde rovněž s rozloučením s mrtvým u rakve, které probíhá výlučně v kostele. Obdobně jako v předchozím popisu je i zde pohřební hostina součástí smutečního obřadu. Dále se zde setkáváme s možností oznámení úmrtí zvonem, společným průvodem na hřbitov a s dalším rozloučením s mrtvým, tentokrát na hřbitově.⁴²

Popsané tři varianty pohřebního obřadu mohou být samozřejmě doplněny různými prvky, které ozvláštní poslední rozloučení se zesnulým a mohou dát pohřebnímu obřadu velmi originální a osobitý ráz, který koresponduje s prožitým životem zemřelého, s jeho požadavky a přáními nebo také s potřebami a přáními pozůstalých.

Vypouštění balónků během smutečního aktu může být jedním z příkladů tohoto přístupu. Hlavním přínosem vypouštění balónků je zajisté to, že ulehčují překonat ty nejtěžší chvíle pohřbu. Účastníci pohřebního obřadu tak sledují odlétající balónky, což jim umožní odvrátit pozornost od emotivních chvil jako je vzdalující se rakev, nebo padající hlíny na rakev. Ve vypouštění balónků je nesporně skryta i symboličnost. Stejně tak jak se loučíme s odlétajícími balónky, zrovna tak je čas rozloučit se i s naším zesnulým. Pohled na vznášející se balónky navíc může přinést pocity uvolnění a smíření. Další prvek vyjádření osobní roviny představuje možnost potisknout balónek textem.⁴³

⁴² *Pohřeb.cz* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: <http://pohreb.cz/druh-obradu>

⁴³ REDAKCE. *Poselství předané balónkem*. Funeral Quartal. 2010, roč. 1, č. 2, s. 11.

Vidíme, že jisté skutečnosti pohřebního obřadu zůstávají neměnné, naopak některé se modifikovaly a další zcela vymizely. Jednou z významných změn se stal návrat ke kremaci, který dalekosáhle ovlivnil pohřební praxi. Pohřeb bez obřadu byl za normálních okolností v minulosti nemyslitelný. Dnes je regulérní možností, stále více využívanou například pro její ekonomické výhody. Pohřební hostina je součástí jen některých pohřebních obřadů, přičemž hojná účast nejen příbuzných, ale i sousedů, typická pro minulé doby, se zejména v městském prostředí vytrácí. Tato skromnější účast se samozřejmě týká především pohřbu samotného. Stále častěji se můžeme setkat s posledním rozloučením jako s nejužší rodinnou pietou, při které se opravdu sejdou jen ti nejbližší pozůstalí z rodiny. Pouze na vesnicích a v malých městech stále ještě přetrvává tradice účasti na pohřbu ze sousedské loajality. Rovněž i s tradičním pohřebním průvodem se můžeme setkat stále řidčeji, čímž se vytrácí poslední možnost kontaktu se zemřelým. Ve všech těchto proměnách zvyklostí při uspořádání pohřbu se samozřejmě odrážejí změny ve společnosti, zejména sekularizace.⁴⁴

⁴⁴ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 264.

3. Místa uložení zemřelých

Nejčastější místa pro uložení zesnulých jsou a byly většinou hřbitovy. Hřbitov tak představuje nejen kroniku místa, ale nese v sobě i jistou vypovídající hodnotu o zemřelých i dosud žijících.⁴⁵ Pokusíme se proto nyní ukázat podobu hřbitovů od středověku až po současnost.

Nejprve si definujme pojem hřbitova jako ohrazeného prostoru, který je chráněn právními předpisy a poškozování takového místa je trestné. Mrtví mají zde právo odpočívat v pokoji, jak naznačuje německý výraz „Friedhof“, v překladu dvůr klidu. Ve francouzštině narazíme na označení „cimetière“, což je odvozeno z latinského „coemeterium“ a to je zase převzato z řeckého substantiva „koiméterion“, které má svůj původ ve slovese „koimasthai“ znamenající spát.⁴⁶ Představa, že mrtví na hřbitovech spí, pochází z křesťanského přesvědčení o druhém příchodu Krista, kdy má dojít k faktickému „otevírání hrobů“ a ke vzkříšení všech mrtvých. Mrtví v hrobech tedy prozatímne spí a to do příchodu soudného dne.⁴⁷

3.1 Hřbitovy ve středověku

Středověké křesťanství formovalo mnohé oblasti lidského života. Mělo také rozhodující vliv na podobu pohřbívání ve středověku. Smrt v křesťanském smyslu znamená povolání k věčnému životu a ke spasení, jehož předpokladem je mimo jiné uložení zemřelého v posvěcené půdě. Proto se v raném středověku pohanská pohřebiště a pochovávání mrtvých v lesích a polích pozvolna začaly vytrácet a na jejich místo nastoupily křesťanské hřbitovy umístované v těsné blízkosti farních kostelů. Významnost hřbitova tak byla zesílena posvátností kostela, který představoval spojení s Bohem. Uprostřed hřbitovů se nacházel kříž s vyobrazením Ježíše jako symbolu vykoupení a vzkříšení lidstva. Hřbitovy byly ohrazeny zdí, jež umožňovala nejen ochranu před okolním světem, ale symbolizovala také mezní situaci lidského údělu. Jistý předěl mezi světem světským a náboženským představovala hřbitovní brána jako místo prolínání obou světů.

⁴⁵ JANDOVSÁ, M. *Upravujeme hroby*. 1.vyd. Praha: Brázda, 2002. ISBN 80-209-0308-9. S. 3.

⁴⁶ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 157.

⁴⁷ BEDNÁŘ, V., ČERNÝ, M., LAPÁČEK, J., MARADA, M. *Hřbitovy v Hranicích a Drahotuších*. 1. vyd. Hranice: Město Hranice, 2006. ISBN 80-239-8924-3. S. 7.

Avšak vzhled hřbitovů za raného, ale i pozdního středověku byl často nehezský. Hřbitovy tvořilo množství neuspořádaných a bezejmenných hrobů. Mnohdy byly viditelné též kosterní pozůstatky.

Ve 14. století se na hřbitovech zakládají márnice či kostnice, které sloužily k přechovávání mrtvých těl, már a kostí. Tyto kostnice však jen málokdy nabízely dostatek místa pro uložení mrtvých těl a kostí, po většinu času byly přeplněny.⁴⁸

3.1.1 Místa pohřbívání

Jak jsme již poznamenali, hřbitovy se ve středověku nacházely v těsné blízkosti kostelů. Místo pro hroby tvořil jakýsi malý dvůr tzv. atrium ve tvaru čtverce či obdélníku, jehož jednu stranu tvořila zeď kostela. Druhou variantou byl dvůr, který byl ze všech čtyř stran ohraničen tzv. carnarii, které představovaly nejen kryté ochozy, ale i pohřební kaple či kostnice. V místě lemovaném ochozy bylo výjimečně umístěno i pár hrobů, občas i nějaký ten kamenný kříž a venkovní kazatelna, ale větší část plochy vnitřního dvora byla nezastavěná a prázdná. Právě tato plocha sloužila pro pohřbení chudých, kteří neměli žádné prostředky na zaplacení vysokých poplatků za umístění v kostele či pod carnarii. Těla chudých byla vhazována do velkých společných jam, do kterých se dalo dát až několik set mrtvol a jež připomínaly svým tvarem studny. Jedna až dvě jámy zůstávaly vždy nezaházené a postupně se do nich umísťovala další a další těla. Po naplnění, což trvalo v řádech let, někdy však pouze měsíců, byla jáma zaházena tenkou vrstvou zeminy a opět vykopána nová v místě nejstaršího předchozího hromadného hrobu. Ariès⁴⁹ ve svém díle uvádí hypotézu, že toto hromadné pohřbívání se nejspíše datuje do patnáctého století, kdy v důsledku morové epidemie umíralo velké množství lidí.⁵⁰

Církev tedy ve středověku požadovala, aby se pohřbívalo vedle kostela. Důvodem jejího postoje bylo pohřbení zemřelých v místech, kde obdrželi svůj duchovní život. Současné tak byli i věřící při vstupu do kostela vedeni k modlitbě za zemřelé. Z těchto faktů je zřejmé, že v dobách středověku existovalo mnohem užší propojení společenství živých se společenstvím mrtvých, než je tomu dnes.⁵¹

⁴⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 266-269.

⁴⁹ ARIÈS, P. *Dějiny smrti I*. 1. vyd. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0. S. 78.

⁵⁰ ARIÈS, P. *Dějiny smrti I*. 1. vyd. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0. S. 76-78.

⁵¹ BEDNÁŘ, V., ČERNÝ, M., LAPÁČEK, J., MARADA, M. *Hřbitovy v Hranicích a Drahotuších*. 1. vyd. Hranice: Město Hranice, 2006. ISBN 80-239-8924-3. S. 7.

Co se týká samotného vnitřku kostela, ten měl být vyhrazen jen pro pohřbení kněží, biskupů, mnichů, případně pár vyvolených jedinců z řad laiků, mezi které patřili například zakladatelé kostela. Tento postup byl však kritizován protireformačními koncily, které byly striktně proti jakémukoliv pohřbení v kostele a které poukazovaly na nespravedlivé výjimky činěné mocí peněz a postavením.

Nakonec se na Rouenském koncilu vykrystalizovala pravidla pro pohřbívání v kostele, přičemž v úvahu připadaly tři skupiny věřících. První skupinu představovali řeholníci, kteří své bytí plně oddali Bohu, do druhé skupiny se řadili vysvěcení duchovní a velmoži, tedy lidé, jež dosáhli vysokého uznání v církvi nebo ve světském životě. V poslední skupině se výběrem mohli ocitnout lidé, kteří vykonali chvályhodné a šlechtné skutky ve službě Bohu a veřejnosti. Pro všechny ostatní byly určeny hřbitovy.

Po dlouhá staletí byla vydávána tato a podobná nařízení, což by mohlo naznačovat zcela ojedinělé pohřby v kostelech. Opak však byl pravdou. Porušování těchto nařízení bylo poměrně časté. Proto se v řadě kostelů můžeme setkat s podlahou tvořenou kamennými náhrobními deskami, které jsou označeny monogramem, datumem nebo znakem či symboly smrti jakou jsou lebka, kostra a přesýpací hodiny. Bohatší výzdoba byla spíše výjimečná a tvořily jí především heraldické motivy.⁵²

3.1.2 Vyloučení ze hřbitova

Ve středověku panovala poměrně přísná pravidla, jež určovala, kteří lidé smějí být pohřbeni na křesťanských hřbitovech. Mezi ty, kterým bylo toto právo odepřeno, patřili zejména nepokřtění. Značná část dospělých jedinců však pokřtěna byla a tak tento zákaz platil pro děti, které zemřely ještě před křtem. Tyto nepokřtěné děti pak byly zpravidla pohřbeny u hřbitovní zdi uvnitř nebo vně hřbitova.

Dalším, kterým byl odepřen pohřeb na hřbitově, byli ti, kteří během svého života nevytrvali v křesťanské víře. Mezi ně patřili tací, kteří začali na smrtelné posteli pochybovat o církví hláсанých pravdách a odmítali se vyzpovídat.

Samozřejmě pohřbení v prostoru hřbitova nebylo rovněž určeno těm, kteří měli jiné vyznání nebo byli nějakým způsobem vyloučeni ze společenství církve. V tomto případě se mohlo jednat o heretiky anebo o ty, kteří byli dáni do klatby.

⁵² ARIÉS, P. *Dějiny smrti* I. 1.vyd Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0. S. 66-71.

V neposlední řadě na hřbitovech nemohli být pochováni sebevrazi. Tito si totiž sami přiřkli oprávnění stanovit si okamžik smrti, které náleží jen samotnému Bohu.

Konečně ani zločinci, jako vrazi, zloději a podvodníci nemohli ve středověku počítat s pohřbením v posvátné půdě hřbitova.⁵³

3.1.3 Funkce středověkých hřbitovů

Bylo by chybné se domnívat, že středověké hřbitovy sloužily pouze k pohřbívání zemřelých. Vedle tohoto samozřejmě hlavního účelu hřbitovů však plnily mnoho dalších funkcí, které by dnešní člověk patrně nepředpokládal.

Hřbitov ve středověku představoval místo konání významných společenských událostí. Scházeli se zde všichni obyvatelé obce, aby projednávali duchovní i světské záležitosti. Hřbitov byl místem setkávání lidí, procházek, her, tance i milostných schůzek.

Další funkcí, kterou zastával středověký hřbitov, bylo poskytování útočiště. Nebylo ojedinělou výjimkou, že uprchlíci, kteří požádali o azyl na hřbitově se na něm trvale usadili a odmítali jej opustit. Hřbitov se tak proměnil v trvalé bydliště těchto lidí. Kromě toho hřbitov vyhledávala rovněž spodina společnosti. Navíc i samotní kněží si pronajímali nově postavené domky na hřbitově a bydleli v nich.

Hřbitovu, jenž sloužil jako veřejné prostranství a shromaždiště, přibyla díky zmíněnému právu na azyl další funkce – hřbitov se stal tržištěm. Konaly se zde obyčejné trhy, ale i trhy výroční. Kupci byli na hřbitově osvobozeni od určitých poplatků, a proto zde rádi obchodovali. Vznik tržišť zase zpětně ovlivnil hřbitovy, jež bylo právě kvůli obchodování třeba rozšířit.

Ve středověku plnil hřbitov ještě jednu funkci. Tou bylo vykonávání soudních řízení, přičemž se vůbec nemuselo jednat o církevní spory. V dobách inkvizice se výsledky přemístily do soudních budov, ale čtení rozsudku stále patřilo do hřbitovních prostor.

Seznámili jsme se tedy se středověkým hřbitovem z různých úhlů. Dozvěděli jsme se, že ve středověkých dobách, kdy jediným veřejným místem byla ulice a kdy se lidé neměli kde scházet, protože jejich příbytky byly obvykle příliš malé a přelidněné,

⁵³ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. ISBN 80-86022-69-2. S. 175-178.

sloužil otevřený hřbitov nejen jako místo vyhrazené mrtvým, ale také jako veřejné prostranství, které plnilo mnoho účelů.⁵⁴

3.2 Hřbitovy v osvícenství

Čas osvícenství s sebou přinesl nové podněty v oblasti pohřbívání. Jak uvidíme dále, v této době dochází k významným změnám, a to především v nové lokalizaci hřbitovů. S přemístěním hřbitovů z centra na okraj měst se mění i jejich role.

Pro středověk typický veřejný charakter hřbitovů s anonymními hroby vypovídající o postoji ke smrti jakožto důvěrného a blízkého jevu, se od druhé poloviny 18. století proměňuje v důsledku nového vnímání smrti. Toto nové pojetí smrti se opírá o náboženskou mystiku barokní doby a úzce souvisí zejména s šířícím se individualismem.

Ve smyslu těchto změn se zvyšovala úcta k zemřelým. Rovněž se zvyšoval zájem o náhrobní epigrafii a o vymezení umístění hrobu. Můžeme se také setkat s požadavkem převodu hrobu do majetku zemřelého a jeho rodiny. To bylo však spojené nejen s právy, ale rovněž s povinnostmi se o hrob starat a udržovat ho v pořádku.

S příchodem osvícenství se setkáváme s větším zájmem o pohřbívání chudých a neznámých osob, které bývaly především v dobách velké úmrtnosti ukládány pouze do hromadných hrobů.⁵⁵

Těsné sousedství kostela se hřbitovem, tolik typické pro středověk, mělo v 16. století doznat významné změny. Škodlivost nakažlivého ovzduší hřbitovů, zapříčiněná především velkým počtem těl v mělkých hrobech, vedla k šíření různých onemocnění a epidemií. Právě z těchto hygienických důvodů musely být hřbitovy přemístěny z center měst na jejich okraj. Důsledkem však bylo, že se svět mrtvých vzdálil světu živých.

Tomuto přestěhování hřbitova ze středu měst také napomohl postoj církve. Církevní představitelé byli přesvědčeni o tom, že křesťan už mrtvému nemůže ničím prospět a že mrtvý už dokonce nepatří k obci. Dalším podnětem pro přestěhování byl rušivý element hřbitovů jakožto místa konání jarmarků, zábav a her. Získaná místa po původních hřbitovech pak byla využita a zastavěna.

⁵⁴ ARIÉS, P. *Dějiny smrti* I. 1. vyd Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0. S. 84-93.

⁵⁵ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 276-277.

Přes uvedené důvody trvalo ještě celá dvě staletí, než k přemístění hřbitovů fakticky došlo. Obyčejní lidé se totiž zdráhali pohřbívat své mrtvé mimo hřbitov umístěný v těsné blízkosti kostela, jinými slovy řečeno, lidé nechtěli pohřbívat mrtvé mimo křesťanskou obec.⁵⁶

Dalším předmětem změn v osvěcenském pohřebním ritu bylo oprávnění pohřbívat. Ve středověku náležela tato kompetence výhradně církvi. V období osvícenství tuto pravomoc získala světská moc. Jedním z důsledků této změny bylo uvolnění přísných pravidel, které ve středověku určovaly, kdo může být pohřben v posvátné půdě. V době osvícenství tak směli být na hřbitovech pohřbeni i exkomunikovaní a další hříšníci, kteří měli ve středověku pohřbení do svaté půdy plně zapovězené.⁵⁷ Rovněž příslušnost k té které konfesi nehrála v pohřbívání v době osvícenství žádnou roli, což byl další rozdíl oproti středověkým zvyklostem.⁵⁸

3.2.1 Situace v českých zemích

Státní světská moc začala zasahovat do pohřebnictví i v českém prostředí. Jak uvidíme v další části textu, vše kolem zakládání hřbitovů, jejich technických parametrů i samotných hrobů, se začalo řídit přísnými normami, které pramenily především z hygienických potřeb a jejichž dodržování bylo kontrolováno státem.

Za panování Marie Terezie byl vydán dekret, jímž byla zavedena povinná lékařská prohlídka mrtvých těl. Jiný dekret z té doby připouštěl vykopání mrtvol až po uplynutí deseti let.

Státní opatření se týkala ovšem i samotného hřbitova. Prostor, jenž měl sloužit k pohřbívání, musel být k tomuto účelu způsobilý a musel splňovat určité parametry. Hřbitov tak musel mít vyhovující půdu do hloubky dvou metrů, dále se musel nacházet na slunném místě s větry zahánějícími výpary od obydlených částí, rovněž musel mít dostatečnou plochu na počet obyvatelstva. Dalším požadavkem pro hřbitov bylo, že musel být dostatečně vzdálen od sousedních obydlí. Plocha jednoho hrobu měřila přes 4 m² a přepážka mezi jednotlivými hroby činila 60 cm.

⁵⁶ DÜLMEN, R. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18. století). Dům a jeho lidé*. 1.vyd. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-116-3. S. 231.

⁵⁷ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 272.

⁵⁸ JÖCKLE, C. *Memento mori: historie pohřbívání a uctívání mrtvých*. 1. vyd. Praha: Knižní klub, 2000. ISBN 80-242-0108-9. S. 13.

Zdravotní nároky byly zajisté tím nejdůležitějším, co měl hřbitov splňovat. Z tohoto důvodu existoval exaktní hřbitovní řád, který určoval nejen přísnou evidenci a pořádek ukládání těl, ale také správnou plochu pro hroby a cesty. Hřbitovní řád dále stanovil pravidla týkající se dovozu těl, ošetřování hrobu, zařízení a dohlídky v umrlčí komoře. V neposlední řadě se ve hřbitovním řádu nacházely parametry hloubky a velikosti hrobu s pokyny pro jejich označení.⁵⁹

Popsali jsme si normy, které měly určovat podobu českých hřbitovů a hrobů. Obrátme nyní pozornost od suchých pravidel stranou a pojdme si ukázat, jak obyčejní lidé českého prostředí skutečně ke hřbitovům přistupovali, jaký k nim měli reálný vztah a jaké představy s nimi spojovali.

3.2.2 Hřbitovy v české lidové kultuře

Hřbitovy, a zejména ty na vesnici, nebyly až do počátku 20. století nijak pečlivě upravovány a proto mnohdy vypadaly zanedbaně. Navzdory této nevelké péči věnované hřbitovům, vzpomínky pamětníků a písemné doklady z minulých dob ukazují, že hřbitovy budily v obyčejných lidech českého prostředí poměrně velkou úctu, respekt a dokonce i bázeň.

Bezpochyby zde vedle křesťanské víry v posvátnost posvěcené půdy a pietního vztahu k zemřelým hrály významnou roli i prastaré představy o nečistotě mrtvol a ostatně všeho, co nějakým způsobem pochází ze hřbitova. Z těchto představ se pak odvíjelo i pojetí nedotknutelnosti hřbitovního prostoru a o čarovné moci předmětů, které se tam nacházejí. V rozmanitých podobách se pak předměty disponující čarovnou mocí objevují ve folklóru ať již v písních, baladách, pohádkách a pověstech, či v pověrečných povídkách nebo ve vzpomínkovém vyprávění. Pro ilustraci jmenujme pověry o kouzelné moci zubů, kostí a lebek, o nichž se dovídáme již ze středověkých zdrojů.

Jakoby měl hřbitov v lidovém povědomí dvojí tvář. Ta jedna patřila mrtvým a do oblasti posvátna jakožto zem vysvěcená knězem, druhá obsahovala tajemnou a d'ábelskou podstatu představovanou lidskými pozůstatky, ale i všemi ostatními předměty, které se na něm objevovaly – například hřebík nebo suk z rakve, hlína z hrobu apod. Tyto předměty pak byly domněle nadány nejen zlou mocí a silou, navíc vzbuzovaly odpor u zlého ducha, jenž způsoboval nemoci. Proto se používaly kromě

⁵⁹ BEDNÁŘ, V., ČERNÝ, M., LAPÁČEK, J., MARADA, M. *Hřbitovy v Hranicích a Drahotuších*. 1.vyd. Hranice: Město Hranice, 2006. ISBN 80-239-8924-3. S. 7-8.

čarování také k léčení lidí a zvířat. Uveďme si jeden konkrétní příklad, kdy ve Žďánicích na Moravě v roce 1900 po pohřbu malého dítěte začal hrobník šlehat provazem, po kterém spouštěl rakvičku s mrtvým dítětem do hrobu, jednoho z ministrantů. Jeho syn totiž trpěl jistou nemocí a hrobník obdržel radu, aby tímto provazem sešlehal nejprve svého syna a potom osobu oděnou v mešní roucho, která se rovněž účastnila pohřbu. V záznamech je dále uvedeno, že se hrobník obával sešlehat samotného kaplana, takže proto se jeho obětí stal ministrant.

Léčivou moc měly dle lidové víry i další předměty. Tak například uvařená tráva, která byla natrhána rukou před východem slunce na hřbitově, měla uzdravit nemocné dítě, které se v ní mělo vykoupat. Shodný ozdravný účinek se připisoval i použití hlíny z devíti hrobů. Kuriózní způsob léčení doporučovali pro nemocné dítě na Vizovicku. Spočíval ve vykopání třech hrobečků v zahradě vedle sebe a dále v poslání chůvy, která má dítě položit do jednoho z nich. Když ho umístila do levého, čekalo ho další churavění, když se ocitl v prostředním, jeho život se měl ukončit a konečně při položení do pravého hrobu, se mělo dítě plně uzdravit.

Jedny z pověr, kterým se hojně věřilo, byly pověry o zázračném působení hlíny ze hřbitova. Právě tato hlína, která byla následně zavázána do ranečku z nového plátna a poté položena na prsa, měla dle lidové víry pomáhat proti dýchavičnosti. Když bychom jí přiložili na tvář jistě by nám pomohla od nepříjemné bolesti zubů.

V oblasti Krkonoš se věřilo pověře, že kdo nechce mít v noci strach, neměl by přihazovat na rakev tři hrsti hlíny, až se bude účastnit nějakého pohřebního obřadu. Dále se můžeme setkat s představou, že bude-li hozena hlína na nebožtíkovu rakev, nebude se dotyčnému stýskat. Rovněž také kdo nechce na mrtvého myslet, má se přehodit hlínou z jeho hrobu.

Když došlo k obhození svatebního vozu se svatebčany hřbitovní hlínou, vůz se zvrhl a komu se hlína nasypala za krk, ten se měl údajně zbláznit. Věřilo se též, že hlína z nového hrobu, rozházená v příbytku, měla ten účinek, že vyhnala všechny šváby a rusy. Rovněž kámen, sebraný na hřbitově rukou obalenou v bílém šátku, byl obdařen kouzelnou mocí. Ta se projevila tím, že při zakopání kamene pod práh domu nepřítel, se tento stal velmi neoblíbeným.

Mezi další pověry spojenými se hřbitovním prostorem patřily například ty, které tvrdily, že jestliže by člověk na hřbitově pozřel stravu, zůstaly by mu po jeho skonu ústa

otevřená nebo by mu vypadaly zuby. Špatně by se vedlo tomu, kdy by šlápnul na svátek Dušiček na hrob – sám by se zanedlouho ocitl v hrobě. Taktéž se věřilo, že jestliže by někdo v tento sváteční čas kradl na hřbitově svíčky, samotnému by po jeho skonu svíčky chyběly. V kraji Břeclavska panovala pověra, že na Nový rok chodí po hřbitově stíny těch lidí, které čeká v tomto roce smrt.

Další pověry, které se nám zachovaly až do dnešní doby, opět poukazují na představu nečistoty hřbitova a vlastně všeho, co se hřbitova nějak týká. V okolí Prostějova lidé ještě nedávno nepoužívali vodu ze studny, i když panovalo značné sucho. Důvodem bylo, že studna byla situovaná u starého hřbitova, ačkoli se již na něm dlouho neuskutečnil žádný pohřeb. Obdobná situace panovala v místě bývalého Malostranského hřbitova, na jehož místě byl později zřízen park, ale kam se maminky s kočárky obávaly jezdit ještě v druhé polovině 20. století.

Představa, že si mladí lidé nemají dávat schůzky na hřbitově, protože by jejich láska zanedlouho skončila, panovala ještě donedávna v oblasti Valašska. Ještě v dnešní době někteří lidé věří pověře, která zakazuje trhat květiny na hřbitově a dále také šlapat na hrob. Obojí by dle lidové víry mělo za následek, že by byl narušen klid mrtvého. Taktéž je dle lidového smýšlení nevhodné odklízet z hrobu věnce a květiny po celých šest týdnů, a to proto, aby neskonala nikdo z rodiny.

V každém případě byl hřbitov v lidovém myšlení hoden zbožné úcty. A tak se člověk měl pomodlit, jestliže procházel kolem hřbitova. Hřbitovy a hroby byly také prostorem, na kterém se odkryjí špatné činy zemřelého. Velmi často se věřilo, že tomu, kdo byl za svého života lakomý, se propadne hrob, nebo že půda na hřbitově odmítne přijmout nedobrého člověka. To se projeví vystoupením rakve na povrch hrobu, pohybem a vlněním hlíny nebo dokonce tím, že nebožtík sám vystoupí na hrob kde zčerná.

Hřbitov rovněž představoval v lidových představách po staletí místo, na kterém znovuožívají mrtví. Ať na obranu svého hrobu nebo z neuspokojení, že skonali proti své vůli nebo proto, že je k tomu živí vybízejí.⁶⁰

Ukázali jsme si poměrně značné množství představ a pověr spojených se hřbitovním prostorem, které provázely po dlouhý čas české lidové myšlení. Některé

⁶⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3. S. 280-285.

nám z dnešního pohledu mohou připadat zábavné a nepravděpodobné, jiným ještě v dnešní době sami věříme.

3.3 Hřbitovy v současnosti

Obrátme nyní pozornost k naší současnosti. Jak vypadají dnes místa posledního odpočinku? Nutno říci, že velmi různorodě.

3.3.1 Hřbitov jako park

Asi úplně nejčastěji se setkáváme s parkově upravenými hřbitovy, kde se procházka a zotavení návštěvníka pojí se zážitkem přírody. Tato nová podoba pohřebišť vychází z melancholického pojetí hřbitovů jakožto krajinných zahrad, které vznikaly v dobách romantismu.

Dnešní hřbitovy jsou především místem vzpomínky živých na zesulé a představují méně než v minulých dobách místo naděje na zmrtvýchvstání. „Parkové“ hřbitovy také ostře kontrastují s minulým pojetím hřbitovů tím, že se dostávají do rozporu se zásadní skutečností, kterou představuje smrt, tedy s konečností lidského života. Odrážejí fakt, jak je vědomí smrti ve veřejnosti potlačováno.⁶¹

V takto pojatém hřbitově se můžeme setkat s několika typy hrobů. Jednotlivý hrob je základní podobou hrobu, který je buď kónický, nebo obdélníkový. Parametry jednotlivého hrobu se odvíjejí od rozměrů rakve, jejíž šířka je zpravidla 80cm, délka 205 cm a výška 65 cm. Podíváme-li se na povrch hrobu, zjistíme, že je utvořen pomocí záhonu či pevné desky, vyrobené z kamene či betonu. Ozdobou hrobu může být trvalá výsadba, květiny a věnce v květináčích či vázách, nebo kombinace obojího.

Vedle jednotlivého hrobu se můžeme setkat s dvojhrobem, tzn. s dvěma jednotlivými hroby, které jsou propojeny. Dvojhrob má tak dvojnásobnou šířku. To však neplatí vždy, poněvadž při pohřbívání pod sebe zůstávají rozměry shodné, jako u hrobu jednoduchého.

Rodinný hrob představuje přechod mezi klasickým hrobem a hrobkou. Má rozměry buďto dvojhrobu nebo i větší. U rodinného hrobu se často setkáváme s honosnější úpravou, doplněnou různými kamenickými a kovářskými prvky.

⁶¹ JÖCKLE, C. *Memento mori: historie pohřbívání a uctívání mrtvých*. 1. vyd. Praha: Knižní klub, 2000. ISBN 80-242-0108-9. S. 14.

Nákladným typem hrobu je hrobka. Je určena pro pohřbívání více členů jedné rodiny, přičemž není neobvyklé, že se termíny pohřbů časově liší. Hrobka poukazuje na příslušnost k rodině a často i na důležité společenské postavení. Typické pro hrobku je kamenná deska, kterou lze při vložení další rakve odsunout. Co se týká materiálu, tak je nejčastěji používán kov a kámen. Některé obzvlášť nákladné hrobky se mohou dokonce podobat malé budově či kapli.

Urnový hrob s rozměry 1x1m nebo 0,6x1m se v současnosti těší stále rostoucí oblibě. Umístění urny může být různé. Někteří lidé dávají přednost uložení urny do země, ale lze ji také ponechat na povrchu, kde zároveň může vhodně dotvářet podobu hrobu. V tomto druhém případě může být urna zasazena přímo do náhrobku nebo být postavena vedle náhrobku nebo je možné zvolit možnost, kdy se urna zapustí do hlavní desky hrobu. Zvolení té které možnosti záleží prvořadě na přání zesnulého a jeho rodiny, někdy hrají roli také místní zvyklosti.

Další možnost představuje kolumbárium. V něm jsou urny umístěny v zabudovaných zpravidla prosklených schránkách čtvercového nebo obdélníkového typu. V kolumbáriu samozřejmě nelze trvale vysadit žádné rostliny, pro nedostatek místa je možné umístit pouze skromnou květinovou výzdobu.

Posledním typem hrobového místa, který si přiblížíme, je rozptylová loučka. Lze na ní popel rozprášit po celé její ploše, nebo jsou k tomuto účelu k dispozici vpichy, přičemž se popel vsypává do předem připravených kameninových nádob, na které se nakonec umístí dlažba nebo kámen ve stejné výšce, jako se nachází trávník. Na některých hřbitovech je povoleno vkládat malé desky nebo kameny, na nichž je uvedeno jméno zemřelého, někde zase větší deska, která opět nese jména zemřelých, jejichž popel byl na rozptylové loučce rozprášen. Můžeme se ale setkat i s tím, že jména nebudou uvedena vůbec. Ozvláštnění rozptylové loučky můžeme dosáhnout pomocí drobného výtvarného díla. Avšak charakter loučky vždy určuje vedení pohřebiště a tudíž nelze dělat jakékoli svévolné změny. Rozptylová loučka může být místem klidného a hájeného místa posledního odpočinku, přesto se její nevýhodou zdá být značná anonymita, jež nemusí leckomu vyhovovat.⁶²

⁶² JANDOVSÁ, M. *Upravujeme hroby*. 1.vyd. Praha: Brázda, 2002. ISBN 80-209-0308-9. S. 9-11.

3.3.2 Hřbitov v přírodě

Další variantou hřbitovů, které se v dnešní době vyskytují, jsou hřbitovy v přírodě. Jako již předešlé hřbitovy připomínající park, jsou i hřbitovy v přírodě ukazatelem změn ve vnímání smrti, posmrtného života a role hřbitova. Ten je stále méně prostorem, kde jsou živí i mrtví pospolu, místem, které je prodchnuto nadějí na zmrtvýchvstání.

Hřbitovy v přírodě mají vícero podob a jejich zakládání a využívání spočívá v ekologickém postoji, který s sebou přináší nový svěbytný pohled na život i na smrt. Definujme si ale nejdříve, co vlastně pod spojením „hřbitov v přírodě“ máme přesně na mysli. Hřbitovem v přírodě myslíme pohřbení těla do krajiny, například na mýtinu lesa. „Klasické“ církevní či občanské hřbitovy při tomto stylu pohřbívání tedy rozhodně nevyužijeme.

Při pohřbívání v přírodě se dodržují určitá pravidla. Jedním z nich je, že těla jsou pohřbívána v jakýchsi speciálně upravených většinou proutěných rakvích, tedy z materiálu, který je lehce rozložitelný a navíc podporuje i rozklad samotného těla.

Hřbitovy vznikající v přírodě jsou zasazeny do širšího myšlenkového a společenského rámce, který obsahuje specifický postoj k životu, smrti a k mrtvému tělu. Zastánci hřbitovů v přírodě poukazují především na zápornou stránku kremace, při které dochází k uvolňování škodlivých plynů a kdy je tělo odstraňováno ze země. Naopak přírodní hřbitovy mají umožnit navrátit mrtvá těla zemi. Smyslem tohoto pohřbívání může být naděje v budoucí existenci planety, a tím tedy jak existenci sebe samého, tak i dalších generací.

Rovněž přání být pohřben v přírodě může být vyjádřením ekologického postoje, který člověk vyznával již za svého života. Takovýto člověk mohl recyklovat domácí odpad, sponzorovat různé ekologické projekty anebo vyznávat vegetariánství jako šetrné chování k dalším živým tvorům. Samozřejmě tužba být pohřben v přírodě nemusí být nutně spojena s ekologickým pohledem na svět, ale může vyjadřovat přesvědčení o vztahu mezi lidským tělem a světem, jenž představuje přirozený systém nepřetržitého rození a zanikání všech organismů. Pohřbívání v přírodě také nevylučuje tradiční křesťanskou víru nebo možnost, že dotyčný byl velkým nadšencem přírody. Poskytuje však prostor pro vytvoření nové koncepce života těm, pro něž nebe nepředstavuje již tak pevný orientační rámec v zásadních otázkách života a smrti. Při uložení mrtvého těla do

země se člověk hmatatelně stává složkou masы živých organismů, navrátí se zpět k přírodě.⁶³

3.3.3 Virtuální hřbitov

Žhavou novinkou posledních let se stal virtuální hřbitov. Internetové prostředí formuje stále více oblastí lidského života a není tedy divu, že se s ním setkáváme i v oblasti, která je vyhrazena poslednímu odpočinku člověka.

S virtuálním hřbitovem se můžeme setkat například v Polsku. Tvoří jej několik desítek hrobů včetně náhrobku bývalého papeže Jana Pavla II. Je rozdělen na několik částí dle náboženského vyznání - obsahuje části pro křesťany, židy, buddhisty, muslimy i další.

Ke konci roku 2010 se objevila obdobná myšlenka i v českém prostředí. Občanské hospicové sdružení Cesta domů založilo internetové stránky virtuálního hřbitova, kde mohou pozůstalí vytvořit pomník komukoli ze zemřelých, přidat virtuální květiny, zapalovat nepravé svíčky či přidávat vzkazy a fotografie.

Vyvstává otázka, proč vlastně tento virtuální hřbitov vznikl? Uvedme odpověď té nejpovolanější, Martiny Špinkové, ředitelky zmíněného hospicového sdružení, která se podílela na vzniku internetových stránek virtuálního hřbitova. Podle jejího názoru může virtuální hřbitov uspokojit potřebu těch, kteří se chtějí sejít rychle nad smrtí někoho jim blízkého a jsou z celé republiky. Pohřeb se ještě nemusel konat a pozůstalí či přátelé zesnulého se tímto způsobem mohou setkat, vzpomínat na zemřelého a uctít jeho památku. Rovněž virtuální hřbitov může posloužit lidem, kteří na hrob mají daleko a z tohoto důvodu ho navštěvují řídce. Dále také těm, kteří nevědí, kde je pohřben jejich příbuzný či známý. Takovýto hřbitov může být také přínosem pro ty, kteří neunesou tíhu smutečního obřadu, ale potřebu rozloučit se s blízkým pociťují.

Virtuální hřbitov poskytuje uživatelům možnosti, které jsou u klasických hřbitovů těžko myslitelné. Uvedme příklad náhrobku jistého mladíka, který zemřel tragickou smrtí, když se snažil zachránit topícího se kamaráda. Správce jeho hrobu spojil virtuální náhrobek s odkazem na zpravodajský portál, který oznamoval nešťastnou událost. Navíc je ještě možné shlédnout i natočené záběry z chlapcova života. Kdo chce, může tak díky internetu opravdu snadno vzpomínat na odvážného hocha.

⁶³ DAVIES, J. *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4. S. 84-92.

Vidíme, že virtuální hřbitov nabízí množství kladů, existují ale i nějaká negativa? Jedním ze záporů virtuálního hřbitova může být dychtivost po zisku. Zatímco sdružení „Cesta domů“ založilo internetové stránky s dobrým úmyslem a také přáním, aby zapalování imaginárních svíček v internetovém rozhraní, přimělo lidi zapálit skutečnou svíčku doma či dokonce navštívit opravdový hřbitov, může tohoto nápadu využít nějaká firma, jejíž hlavním záměrem bude vydělávání peněz, což samozřejmě může vrhnout špatné světlo na celou myšlenku virtuálního hřbitova.

Otázkou dále zůstává, zda internetové portály s virtuálními hřbitovy nebudou přispívat k již nyní se projevujícímu přílišnému šetření na nákladech pohřbu. Přes polovinu pohřbů v Praze je bez obřadu, tedy se nekonají a velká část uren je nevyzvednuta a posléze nasypána do hromadného hrobu. Zapálení svíčky či položení věnce prostřednictvím imaginárního prostoru téměř nestojí žádné peníze a navíc šetří čas. Z možností pohřbu si vybereme rozptýlení na loučce a zdarma či za nepatrný poplatek zřídíme fiktivní náhrobek. Povinnosti tak rychle splníme, účtu zemřelému vyjádříme. Budeme pak ale spokojeni s tím, jak jsme se s našimi milými rozloučili?

Nyní se podíváme blíže na pravidla, která se musí dodržovat u virtuálního hřbitova. Podmínky pohřbívání i případný ceník služeb stanovuje provozovatel internetové stránky, který má pravomoc je případně i měnit. Vše začíná registrací, která obsahuje několik kroků. Nejdříve vyplnění kontaktního e-mailu, zvolení si hesla a posléze i aktivaci účtu. Uživatel registrací získává možnost vytvářet a spravovat pomníky. Počet náhrobků není omezen, ale není dovoleno zakládat více pomníků jedné osobě.

Pomníky musí představovat vzpomínku na skutečného, ale již zesnulého člověka. Proto je třeba uvést jeho jméno a příjmení, přidat popis pomníku. Zveřejnění data narození a smrti není povinné, i když zpravidla bývá uvedeno. Rovněž připojení fotografie zemřelého je nepovinné.

Každý pomník smí mít pouze jednoho správce. Ten má oprávnění na svém pomníku vkládat i mazat příspěvky, mezi které patří například dárky, fotografie či vzkazy, samozřejmě správce může přidávat vlastní komentáře. V případě potřeby je správcovství převoditelné na jiného uživatele.

Definujme si také pojem návštěvníka virtuálního hřbitova. Tím je každý, kdo nemá na stránkách registraci. Má oprávnění přidávat příspěvky na pomníky, co však již nemůže, je jejich samotné zřizování.

Jako perličku na závěr virtuálních hřbitovů uveďme pokusy o vtipné náhrobky osob, které dosud žijí. Tyto ale dlouho na internetu nenajdeme - provozovatelé je bezodkladně odstraňují. Také se mažou nadbytečné pomníky zemřelému, který už svůj pomník vytvořený má.⁶⁴

⁶⁴ KOZUMPLÍK, M. *Zemřelí bez hrobů* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: http://instinkt.tyden.cz/rubriky/ostatni/fenomen/zemreli-bez-hrobu_25805.html

Závěr

Bakalářská práce se snažila představit fenomén smrti v dějinách evropské západní kultury od středověku po současnost. Soustředila se taktéž na prostředí české lidové kultury, kde sledovala, jak se prostí lidé pomocí nábožensko-magických rituálů vypořádávají s konečností lidského života. Práce se zabývala třemi významově provázanými celky – umíráním, pohřby a hřbitovy. Tyto odrážejí odlišný postoj k fenoménu smrti v různých etapách dějin kultury.

Co se týká umírání a péče o umírající, můžeme konstatovat, že až do počátku 20. století lidé umírali až na vzácné výjimky obklopeni svými nejbližšími, kteří se o ně i po jejich smrti patřičně starali. Vše probíhalo v důvěrně známém, domácím prostředí dle stanovených rituálů, s hojnou účastí nejen příbuzných, ale i sousedů a známých. Instituce nahrazovaly rodinnou péči pouze za výjimečných situací, tedy za dob válek a epidemií. Umírající byl již obeznámen s tím, co ho v posledních chvílích čeká – byl totiž během svého života sám účasten umírání někoho dalšího. Z tohoto přístupu k umírání je zřejmé, že smrt byla lidem důvěrně známá, měla veřejnou povahu a úzce se pojila s křesťanskou tradicí, tudíž s nadějí na zmrtvýchvstání.

V českém prostředí lidové kultury byly navíc péče o umírání a umírání samotné spojeny s velkým množstvím pověrečných praktik, které měly umírajícímu ulehčit odchod ze světa živých a dopomoci mu k dobrému přijetí na onom světě. Lidové společenství si tak vytvořilo vlastní způsob, který mu pomáhal s vyrovnáním se s vlastní konečností.

Vlivem sekularizace, individualismu, změn ve způsobu bydlení a zaměstnanosti všech členů rodiny, se v dnešní době vykristlizoval poměrně odlišný přístup k umírajícím a k umírání samotnému. Jeho charakteristickým rysem je to, že má často institucionalizovanou podobu - probíhá ve sterilním prostředí nemocnice. Zde je sice dostupná veškerá zdravotnická péče, ale umírání probíhá v neznámém prostředí a mnohdy bez účasti blízkých. Smrt již přestala mít veřejnou a důvěrně známou povahu, protože se odehrává za zdmi instituce, kde je izolovaná od okolního světa, aby nenarušovala běh společnosti.

Instituce však nemusí být jen nástrojem odosobnění a osamocení umírání. Dokladem je vznik hospiců, které se snaží o to, aby lidé neumírali osamoceně v cizím prostředí, aby přijali svou konečnost jako přirozené završení svého života, aby si

uspořádali své nedorešené záležitosti, zkrátka, aby prožili svůj poslední úsek života co nejdůstojněji a nejplněji.

Rozdílné vnímání fenoménu smrti v průběhu dějin se projevuje také v podobách pohřbu. Pro středověk byl typický křesťansky vypravovaný pohřeb, kterého se zúčastňovali nejen příbuzní zesnulého, ale i sousedé, přátelé, známí, často všichni obyvatelé vesnice či města. Z tohoto opět vyplývá, že smrt měla veřejnou povahu a intenzivně se dotýkala života celé společnosti.

Opětovně v českém lidovém prostředí nacházíme množství rituálních úkonů nábožensko-magické povahy, které za prvé měly zabránit domnělému ohrožení živých mrtvými a za druhé dopomoci ke spáse zemřelého v křesťanském smyslu. Pohřební rituál, a všechny úkony s ním spojené, opět pomohl smířit se se smrtí jedince a zaručoval obnovení rovnováhy společenství, která byla smrtí dočasně narušena.

Pro pohřby v minulosti platí to samé, co pro péči o umírající. Kromě dob, kdy se válčilo, nebo byla vysoká úmrtnost v důsledku epidemií, bylo v minulosti nemyslitelné, aby nebyl vypraven alespoň prostý pohřeb. V dnešní době materiálního dostatku je běžné spálení mrtvého těla v krematoriu a následně pouhé vyzvednutí popele bez obřadného rozloučení. Stále častěji také dochází ke smutečnímu obřadu pouze v kruhu rodinném bez účasti širšího příbuzenstva, natožpak přítomnosti známých či sousedů. Pohřeb tak probíhá v tichosti a skrytosti před okolním světem. Smrt nijak výrazně nenaruší běh všedního dne společnosti.

Konečně i místa uložení zemřelých se v průběhu staletí měnila, což jde ruku v ruce s rozdílným nahlížením na fenomén smrti. Hřbitovy v těsné blízkosti kostela vystřídal z hygienických důvodů hřbitovy na okrajích měst. Hřbitovy se tímto vzdálily centru města, což mělo za následek větší fyzické oddělení světa živých od světa mrtvých.

Ukázali jsme, že v lidovém myšlení představoval hřbitov nejen posvátné místo, ale také místo magické. Magickou silou disponovalo vše, co se hřbitovem mělo nějakou spojitost. Hřbitovní prostor vzbuzoval úctu, bázeň i respekt.

Středověké anonymní často neudržované hroby se proměnily v označené hroby, sešňěrované předpisy. Dnešní hřbitovy už zřídka symbolizují naději na zmrtvýchvstání, stávají se spíše místem vzpomínání na mrtvé, prostorem procházek a

odpočinku. Objevují se také zcela nové podoby virtuálních hřbitovů, které korespondují s dnešní dobou počítačů a internetu.

Na závěr se nabízí otázka, jak se přístup k umírání a ke smrti bude vyvíjet dál? Budeme i nadále umírat v nemocnici, která nabízí veškeré zdravotnické zázemí, ale která se často až příliš omezuje pouze na tělesnou stránku člověka, a kde mnohdy umřeme bez přítomnosti svých blízkých? Přibudou v době materiálního dostatku pohřby, které šetří peníze a čas, nebo pohřby, na kterých se důstojně naposled rozloučíme? Budou schopné být virtuální hřbitovy dostatečnou a důstojnou alternativou k již existujícím hřbitovům? Umírání a smrt jsou součástí našich životů stejně nevyhnutelně, jako tomu bylo ve středověku i novověku. Přijměme tento fakt.

Použitá literatura

Monografie:

- ARIÉS, P. *Dějiny smrti* I. 1.vyd. Praha: Argo, 2000. 358 s. ISBN 80-7203-286-0.
- ARIÉS, P. *Dějiny smrti* II. 1.vyd. Praha: Argo, 2000. 358 s. ISBN 80-7203-286-0.
- BEDNÁŘ, V., Černý, M., Lapáček, J., Marada, M. *Hřbitovy v Hranicích a Drahotuších* . 1.vyd. Hranice: Město Hranice, 2006. 153 s. ISBN 80-239-8924-3.
- DAVIES, J. *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox Globator, 2007. 186 s. ISBN 978-80-7207-628-4.
- DÜLMEN, R. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Dům a jeho lidé*. 1.vyd. Praha: Argo, 1999. 338 s. ISBN 80-7203-116-3.
- JANDOVSÁ, M. *Upravujeme hroby*. 1.vyd. Praha: Brázda, 2002. 105 s. ISBN 80-209-0308-9.
- JÖCKLE, C. *Memento mori: historie pohřbívání a uctívání mrtvých*. 1. vyd. Praha: Knižní klub, 2000. 159 s. ISBN 80-242-0108-9.
- LE GOFF, J., SCHMITT, J. *Encyklopedie středověku*. 1.vyd. Praha: Vyšehrad, 2002. 935 s. ISBN 80-7021-545-3.
- MLÝNKOVÁ, J. *Péče o staré občany*. 1.vyd. Praha: Grada, 2011. 192 s. ISBN: 978-80-247-3872-7.
- NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. 413 s. ISBN 80-7021-397-3.
- OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 1.vyd. Jinočany: H&H Jinočany, 2001. 409 s. ISBN 80-86022-69-2.
- SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. 5.vyd. Praha: Ecce homo, 2003. 150 s. ISBN 80-902049-4-5.

Ostatní zdroje:

- KOZUMPLÍK, M. *Zemřelí bez hrobů* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: http://instinkt.tyden.cz/rubriky/ostatni/fenomen/zemreli-bez-hrobu_25805.html

- NOVÁK, B. Závěť. *Pieta*. 2009, roč. 1, č. 3, s. 14–16. ISSN 1803-8379.
- Pohřeb.cz: *Druh obřadu* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: <http://pohreb.cz/druh-obradu>
- REDAKCE. Poselství předané balónkem. *Funeral Quartal*. 2010, roč. 1, č. 2, s. 11.
- REDAKCE. Společnosti přátel žehu bylo 100 let. *Funeral Quartal*. 2010, roč. 1, č. 2, s. 48.
- Wikipedie otevřená encyklopedie: *Hospic* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hospic>
- Wikipedie otevřená encyklopedie: *Kremace* [online]. [vid. 19. 3. 2012]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Kremace>

Seznam příloh

- **Příloha č. 1** – Fotografie prvního českého hospice Anežky České v Červeném Kostelci
- **Příloha č. 2** – Fotografie budovy hospice v Čerčanech
- **Příloha č. 3** - Fotografie krematoria v Praze Strašnicích
- **Příloha č. 4** – Fotografie Mariánského lesního hřbitova na Lomci
- **Příloha č. 5** – Fotografie hřbitovu na Malvazinkách – příklad hřbitovní architektury 19. století
- **Příloha č. 6** – Fotografie náhrobku
- **Příloha č. 7** – Fotografie kolumbária v Oseku

- **Příloha č. 1**

První český hospic: Hospic Anežky České v Červeném Kostelci

Zdroj: <http://www.hospic.cz/fotogalerie.html?galleryId=26>

Příloha č.2

Hospic v Čerčanech

Zdroj: <http://www.centrum-cercany.cz/>

Příloha č.3

Krematorium v Praze Strašnicích

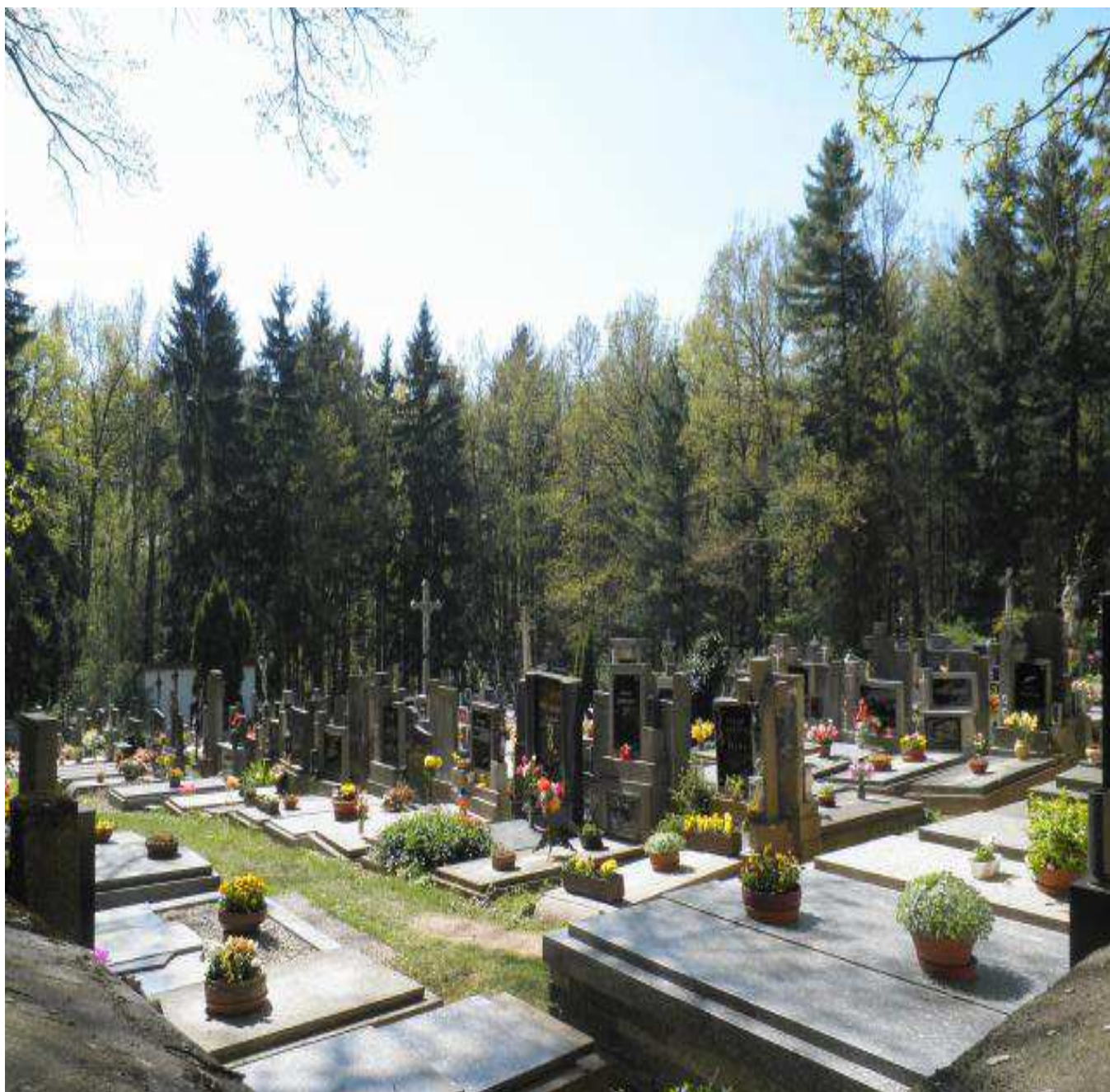
Zdroj:http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Krematorium_Strasnice_4.JPG

Příloha č.4

Mariánský lesní hřbitov na Lomci

Zdroj: <http://www.souteze.strakonice.eu/content/10-lesy-na-rozhrani-vodnanska-bavorovska-netolicka>

Příloha č. 5

Hřbitov v Praze na Malvazinkách

Zdroj: <http://zena-in.cz/clanek/pojdte-se-mnou-na-hrbitov/kategorie/doma>

Příloha č. 6

Příklad náhrobku

Zdroj: <http://www.google.com/imgres?q=n%C3%A1hrobky&hl=cs&biw=1366&bih=596&gbv=2&tbm=isch&tbnid=BivgNZ5i7HmVBM:&imgrefurl=http://www.krupickovi.cz/galerie->

Příloha č. 7

Kolumbárium v Oseku

<http://www.smoosek.cz/hrbitov-v-oseku/>

